

<https://dergipark.org.tr/pub/saga>

Millî Mücadele Döneminde Türk - İngiliz Propaganda Çalışmaları

Turkish -British Propaganda Campaigns During the Period of National Defense

Deniz GÜÇER^{1,*}

¹ Radyo ve Televizyon Üst Kurulu Üst Kurul Üyesi 06100, Çankaya /ANKARA

Özet

Birinci Dünya Savaşı Avrupa devletleri açısından modern propaganda yöntemlerinin uygulandığı yeni bir dönem olarak kabul edilmektedir. Büyük Savaş'ın devamı niteliğinde olan Millî Mücadele Dönemi de doğal olarak gerek modern propaganda yöntemlerinin kullanılması ve gerekse işgal sırasında günümüz tekniklerine yakın bulunan uygulamalar açısından kendine özgü, özel bir dönemi temsil etmektedir. Bu çalışmanın amacı söz konusu dönemde İngiltere'nin ve Millî Mücadele kadrolarının uyguladığı propaganda başlıklarının değerlendirilmesidir. Söz konusu dönemde telgraf haberleşmesi yaygın hale gelmiş, propaganda için başta gazeteler olmak üzere bildiri ve beyannameler etkili olarak kullanılmıştır. İngiltere, İstanbul hükümetini yanına alarak Yunanistan'ı da askeri anlamda destekleyerek Millî Mücadele'ye karşı cephe almıştır. İngiltere'nin propaganda savaşlarında kullandığı önemli iki başlık Ankara'yı İttihatçılık ve Bolşeviklik ile suçlamak olmuştur. İngiltere bir yandan bu olumsuz propagandalarla Millî Mücadele kadrolarını zor duruma sokmayı başarırken diğer yandan da muhalif yerel unsurları desteklenerek çıkarılan isyanlarla bu algıyı yerleştirilmeye çalışmıştır. Millî Mücadele kadroları ise ana hatlarıyla halife ve padişahın esir alındığı, asıl düşman İngiltere olduğu mesajlarının yayılmasıyla bir propaganda çalışması yürütmüştür. Ayrıca İslam dünyasına mesajlar, Ankara fetvası ve ulusal / uluslararası gazete ve gazeteciler aracılığı ile propaganda çalışmaları yürütülerek Millî Mücadele'nin haklılığı kanıtlanmaya çalışılmıştır. Çalışmada İngiliz Arşiv belgeleri, ATASE belgeleri, Anadolu ve İstanbul gazeteleri incelenmiştir.

Makale Bilgisi

Araştırma makalesi
Başvuru: 12.01.2024
Düzeltilme: 24.01.2024
Kabul: 12.03.2024

Keywords

Propaganda
National Defense
United Kingdom
(Britain)

Anahtar Kelimeler

Propaganda
Millî Mücadele
Birleşik Krallık
(İngiltere)

Abstract

The period of the First World War is considered a new era in the application of modern propaganda methods for European states. The National Struggle period, which is a continuation of the Great War, naturally represents a unique and special period in terms of both the use of modern propaganda methods and practices close to contemporary techniques during the occupation. The aim of this study is to evaluate the propaganda headlines applied by England and the national liberation movement authorities during this period. During this time, telegraph communication became widespread, and announcements and declarations, especially newspapers, were effectively used for propaganda purposes. England, by aligning with the Istanbul government and militarily supporting Greece, took a stance against the National Struggle. In the propaganda wars, England primarily accused Ankara of Unionism and Bolshevism. While England succeeded in putting the National Struggle authorities in a difficult situation with these negative propaganda efforts, it also tried to establish this perception by supporting dissident local elements through instigated rebellions. The National Struggle authorities, on the other hand, conducted a propaganda campaign by spreading messages that mainly focused on the capture of the Caliph and the Sultan, portraying England as the real enemy. Additionally, messages to the Islamic world, the Ankara fatwa, and propaganda efforts through national/international newspapers and journalists were used to prove the legitimacy of the National Struggle. The study examines British Archive, Turkish General Staff (ATASE) documents, Anatolian and Istanbul newspapers.

* Deniz Güçer, denizgucer@rtuk.gov.tr

1. GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı sadece değişen teknoloji ve iletişim yapısıyla değil aynı zamanda toplumları bir ideolojinin, bir fikrin çevresinde bir araya getirmenin, cephedeki askerleri bir amaca yönelik ikna etmenin önemini ortaya çıkarması açısından yani propagandanın kullanımı açısından tarihi bir dönemdir. Özellikle İngiltere ve Almanya modern anlamıyla ilk defa Birinci Dünya Savaşı'nda "düşünce kurşunları" olarak adlandırılan fikirleri, "propaganda kurşunu"na çevirmeyi başarmıştır. Savaşın Almanya ve Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanmasının ardından Mondros Ateşkes Anlaşması ve beraberinde gelen işgaller ile Osmanlı coğrafyasında yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Bu nedenle İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Dünya Savaşı'nda özellikle Almanya'ya karşı uyguladıkları propaganda yöntemlerini Anadolu coğrafyasında aynı şekilde uygulaması doğal olarak pek mümkün olmamıştır. Çünkü bu defa bir başka ülkenin topraklarında işgalci durumundadırlar ve üstelik Yunanistan gibi yeni bir aktör de Anadolu coğrafyasında devreye sokulmuştur. Aslında Avcıoğlu'na göre işgalin başından beri Türk-Yunan savaşı yoktur bir *Türk İngiliz Savaşı* vardır ve Yunanlılar bu savaşta asker olarak kullanılmışlardır (Avcıoğlu, 1979, s. 161). Bu nedenle Yunanistan propaganda için büyük çaba göstermiş olsa da asıl olarak İngiltere kendi iç kamuoyu ve uluslararası kamuoyunun yönlendirilmesi açısından baş aktör olarak görünmektedir. Söz konusu propaganda çalışmalarının önemli bir bölümü yöntem ve döneme ait özgün nitelikler taşımaktadır. Bu nedenle belli tanımların içine sokulmaları da oldukça zor görünmektedir. İngiltere ve Millî Mücadele kadroları bu süreçte Birinci Dünya Savaşı'nda kullanılan bazı yöntemlerle birlikte, günümüzün modern propaganda tekniklerini de -ismi konulmasa bile- uygulamıştır. Örneğin Millî Mücadele kadroları *konusuna ve sahasına göre propaganda* ile *misenformasyon* gibi bazı propaganda alt başlıklarını kullanmıştır. Taraflarca kullanılan yöntemler arasında, *kara propaganda (dezenformasyon ile birlikte)*, *siyasi propaganda*, *iç propaganda*, *savaş propagandası* da gösterilebilir.

Latince bir kelimedenden gelen, "Ekmek, yetiştirmek" anlamında kullanılan *propaganda* Birinci Dünya Savaşı Dönemi'nde teknikleri oluşan kurumsallaşan ve uluslararası alanda etkili kullanılan bir kavram hâline gelmiştir (Domenach, 1961, s. 91). 20. yüzyılda rüştünü ispat eden propaganda, teknolojik gelişmelere bağlı olarak tanımında ve uygulanmasında hızlı değişimler geçirmiştir. Bugün bile propagandanın pek çok tanımı yapılmakla birlikte Edward Bernays modern propagandayı, "*Halkın bir girişim, fikir veya grupta ilişkisini etkilemek için sürekli ve kalıcı şekilde olaylar yaratma ya da şekillendirme çabasıdır.*" şeklinde ifade etmektedir (Bernays, 2023, s. 54). Jean Marie Domenach'a göre propaganda milletlerin ruhundaki şuurlu veya şuurlu birtakım duyguları yakalamakta ve onları istismar etmektedir (Domenach, 1961, s. 72)

Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında yeni şeklini almaya başlasa da propaganda aslında tarih boyunca insanları ikna etmek, bir amaca yönlendirmek için kullanılmıştır (Bernays, 2023, s. 14). İlk propaganda çalışmasının ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte kitleleri ve bireyleri ikna etmek, savaşa sevk

etmek amacıyla onları manipüle etmek için tarihin ilk döneminden itibaren kullanıldığı fikri yaygındır. Bunu Sun Tzu'nun 2400 yıl önce yazdığı *Savaş Sanatı*'na kadar geçmişe götürmek bile mümkündür (Welch, 2019, s. 18). Sözcük ilk olarak 1622 yılında Protestanlık'ın küresel olarak yayılmasından korkan Papa 15. Gregorius'un kurduğu İnanıcı Yayma Meclisi'nin (*Congregatio de Propaganda Fide*) oluşturmasıyla kullanılmaya başlamıştır. Papa 8. Urbanus tarafından 1627 yılında misyoner rahipleri eğitmek için bir Propaganda Koleji kurulmuştur (Bernays, 2023, s. 50). Başta dinî referanslarla ortaya çıkan propaganda çalışmaları çatışma dönemlerinde ise bir anlamda evrim geçirmiştir. Savaşlar, propagandanın şöhreti üzerinde karmaşık bir etki yaratmış ve "hükümetlerin kitleleri fanatik bir rızaya teşvik etmek için modern medyanın tüm imkanlarını kullandığı" bir dönem başlamıştır (Bernays, 2023, s. 14). 1910'lardan itibaren de eğitilmiş propaganda uzmanları ortaya çıkmış, kurumsallaşma başlamış, gazeteler ülkelerin çıkarlarına göre propagandacı kimliklere bürünmüş, aydınlar, gazeteciler ve toplumun önde gelen isimlerinin de katkılarıyla halkı ikna etmeye yönelik yeni bir güç doğmaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı propagandanın organize olarak kullanıldığı ilk dönem olarak kabul edilmektedir. Yine de propagandanın çağdaşlaşmasında dönüm noktaları olarak Amerikan İç Savaşı Dönemi (1775-1783) ve bunu izleyen Fransız İhtilali Dönemi (1792-1802) gösterilmektedir. Yine Domenach'a göre siyasal propaganda gerçek anlamıyla Fransız İhtilali'nden sonra başlamıştır. Her ne kadar siyasal propaganda en yoğun 20. yüzyıl içerisinde kullanılsa da 17. yüzyılın sonunda ve 18. yüzyılda meydana gelen devrimlerde yoğun bir propaganda çalışması da gözlemlenmiştir (Bektaş, 2000, s. 146).

Kırım Savaşı'nda telgrafın etkili kullanımı ile toplumların hayatına giren "*penny press*"lerin ardından artık günlük tirajları yüksek gazeteler gündeme girmiştir. Penny Press çağı, 1833 yılında New York Sun'un kurulmasıyla başlamıştır (Jowett & Garth, 2017, s. 130-131). Gazetecilik girişiminin çapı da bu dönemde hızla büyümüştür. 1918 yılında yayın hayatına başlayan Sunday Express 250 bin üzerinde bir tiraja sahiptir ve bunun için iki milyonun sterlinin üzerinde para harcamıştır (Herman & Chomsky, 1999, s. 74). Halklar günlük bilgilere ulaşmaya başlamış ve daha fazlasını talep ettikçe gazetelerin rekabeti artmıştır. Büyük Savaş'ta bilgi akışı hızlanmış, dünyanın birçok ülkesinden gazeteciler cephelerden haber akışını daha canlı hâle getirmiş, kullanımı o dönem için sınırlı olsa da kısa filmlerle propaganda devreye sokulmuştur.

Dimitri Kitsikis'e göre, hükümetlerin modern propaganda anlayışını kazanmaları ve geliştirmeleri için savaşlar mutlaka gerekmektedir (Kitsikis, 1963, s. 112-113). Devletlerin savaş döneminde propaganda yöntemlerini geliştirmelerinin en önemli nedeni ise halkı savaşa ikna etmek ve desteğini kazanmaktır. Dünyanın topyekûn harbe tuttuğu bu dönemde ekonomiden asker alımına kadar birçok zorlukla karşı karşıya kalan devletler halkın desteğini almadan sürecin yönetilmeyeceğini ve zaferin kazanılmayacağını fark etmiştir. Bu nedenle neredeyse tüm devletler halkı milliyetçi duygularla besleyerek propaganda yapmıştır. Cephedeki askere moral desteği sağlamanın ne derece önemli olduğu

ya da uluslararası kamuoyunun desteğini almanın bir devlet açısından taşıdığı hayati önem yine Birinci Dünya Savaşı'nda kullanılan propaganda tekniklerinin şekillenmesini sağlamıştır.

2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA KULLANILAN PROPAGANDA YÖNTEMLERİ

Birinci ve İkinci Dünya Savaşları propagandayı savaş stratejisi içerisine yerleştirmiş ve hatta daha ileri giderek “propaganda artık savaşların yerini alacak bir duruma” gelmiştir (Tarhan, 2013, s. 156). Savaş sonunda ise propagandanın neredeyse bütün dünyayı saran bir öfke şeklinde kendisini göstermesi bilim insanlarını bile şaşkına çevirmiştir (Jowett & Garth, 2017, s. 272). Welch'e göre büyük savaşta propaganda savaşın organize bir silahı olarak meşum hâle gelmiş ve “cephanelikteki silah” durumuna sokulmuştur (Welch, 2019, s. 18). Önceki savaşların aksine Büyük Savaş yalnızca profesyonel orduların değil ülkelerinin tümünün hep birlikte ölümcül çatışmaya kilitlendiği ilk topyekûn savaş olarak adlandırılmaktadır. Savaş, halkın devlet meselelerine katılım düzeyinin artmasını sağlamış, cephedeki asker ve evdeki sivil arasındaki açıklık daralmıştır. Zorunlu askerliğin getirilmesi, kadınların cephane fabrikalarında istihdam edilmesi, İngiltere'nin güneydeki zeplin saldırıları ve Alman denizaltılarının Britanya'yı teslim almak için halkı aç bırakma girişimleri, modern savaşın kurallarını öğrenen ülkeler için travmatik deneyimler olmuştur (Welch, 2022, s. 89-90). Savaş sırasında ülkeler bir yandan ulusal birliği milliyetçilik duygusuyla sağlamaya çalışırken bir yandan da düşmanı kötüleyerek, küçük düşürerek, yalan haberler yayarak propaganda çalışmalarını sürdürmüştür. Sloganlar kullanılmaya başlanmış, bildiriler ve afişlerle halkın sürekli dikkati ve ilgisi savaşa ve zafere yönlendirilmiştir. Örneğin İngiltere'de kullanılan “Ülkenin Sana ihtiyacı var!” (*Your Country Needs You*) sloganı Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli sloganları arasında yer almıştır ve görsel propaganda açısından yeni bir dönemi başlatmıştır (Toby, & Hoşsucu, 2011, s. 12). Lord Kitchener Sudan'daki askerî başarılarından dolayı popüler bir kahraman olarak İngilizler tarafından sevilen bir isimdir. Ağustos 1914'te Savaşın Sorumlu Dışişleri Bakanı olarak atanmıştır. İllüstratör Alfred Leete tarafından 5 Eylül 1914 tarihli London Opinion dergisinin kapağı için tasarlanan ünlü Kitchener posterini büyük bir başarı kazanmış ve sayesinde Ocak 1915'e gelindiğinde 1 milyon erkek askere yazılmıştır. Kısa ve etkili sözler ile bir afişin toplum üzerinde sağladığı bu çarpıcı etki başta İngiltere olmak üzere tüm Avrupa devletlerinin propaganda için bu tür yöntemlere yönelmesine neden olmuştur. Bir başka ünlü afiş ise James Montgomery Flagg'in Sam Amca posteridir ve ABD tarafından 4 milyon adet basılmıştır. Aslında söz konusu iki imaj, bugün bile hâlâ birçok ülkenin işe alım kampanyalarında varlığını sürdürece kadar etkilidir (Welch, 2022, s. 36).

Savaşan devletler kamuoyunun görüşünü ulusal önem taşıyan bir konu olarak gözetmek zorunda kalmış ve halk, ucuz gazeteler, afişler ve sinema gibi gelişmiş kitle iletişim araçları yoluyla hemen her gün devlet propagandasının hedefi hâline gelmiştir. Savaş sırasında sansür ve yanlış bilgilendirme olarak anılan propaganda daha sonra gitgide artan oranda düşmanın maneviyatına yönelik psikolojik bir mücadele aracı olarak kullanılmaya başlamıştır. Savaş aynı zamanda bir kurumsallaşmayı da beraberinde getirmiştir. Almanların propaganda kampanyasına karşılık İngiltere, Ağustos 1914'te Llyod

George'nun talimatıyla, “*Almanların yanlış beyanlarını çürütmek, toplumsal fikirleri ve yurt dışı kamuoyunu etkilemek için hareket edecek bir örgüt*’ olarak Wellington House’un temellerini atmıştır. Kabine üyesi, C. F. G. Masterman başa getirilirken Wellington House’un ilk konferanslarına aralarında Sir Arthur Conan Doyle’un da bulunduğu ünlü yazarlar, gazeteciler ve toplumun önde gelen isimleri davet edilmiş, ikna metotları üzerinde uzun tartışmalar yapılmıştır. İki yıl sonra ise Wellington House artık İngiliz propagandasının merkezi durumundadır (Sanders, 1975, s.119). Propaganda çalışmaları için bir araya gelmeleri sağlanan bu önemli isimler Wellington House’un karar verme organını oluşturmuştur ve 1917 yılına gelindiğinde çalışan sayısı 54 kişiye ulaşarak yurtdışında faaliyet gösteren en geniş organizasyon hâline gelmiştir (Avşar, 2020, s. 45). Wellington House’un çalışma yönteminin anlaşılması açısından önemli bir nokta; örneğin bir konferansa gönderilerek propaganda yapanların İngiliz hükümeti için çalıştıklarını hiçbir zaman açığa vurmamalarıdır (Katz, 2021, s. 185-187). Mustafa Kemal Paşa da aynı yöntemi Millî Mücadele döneminde kullanmış, protesto için çekilen telgrafların ve düzenlenen mitinglerin emirle değil halk tarafından yapıldığının algılanması için gerekli uyarıları sürekli yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı’nda İngilizlerin kullandığı propaganda yöntemlerinin çeşitliliği ve etkisine Kazım Karabekir Paşa da bizzat şahit olmuştur. Karabekir, Çanakkale’de esir alınan Müslüman esirlerin İngilizler tarafından son derece etkilendiklerini belirterek Türklerin kendilerinin de Müslüman olduklarını anlatamadıklarını yazmıştır. Karabekir, “*Propagandacılıkta da İngilizler casuslukta olduğu gibi gayet usta olduklarını cihan harbinde her yerde gösterdiler.*” (Karabekir, 2004, s. 49) demektedir.

Almanya savaş sırasında İngiliz propagandasıyla baş edememiştir. Birçok Alman, İngiliz propagandasının üstünlüğünü Alman başarısızlığının sebebi olarak kabul etmiştir. Nitekim bu etki ilerleyen yıllarda propagandanın Nazi ideolojisinin temel taşlarından biri olmasına neden olacaktır. Hatırlatmak gerekir ki savaşta uluslararası alanda propaganda çalışmalarında etkili olamayan Almanya, Osmanlı Devleti ve özellikle İstanbul üzerinde gerçek bir başarı sağlamıştır. İstanbul hükümeti ile yakınlaşan Almanya önce müttefikleri destekleyen gazeteleri sansüre sokmayı başarmış ardından Kaiser için özel bir propaganda çalışması yürütülmüştür. Öyle ki Kaiser’in Hazreti Muhammed’e saygısını gösterdiğine yönelik haberler sürekli yayınlanmış, Türk üniforması giyerek fotoğraflar vermiş ve çeşitli araçlarla Almanya’yı Türkiye’nin dostu olarak tanıtmakta birincil bir rol oynamıştır. Kaiser bir anda *İslam’ın büyük koruyucusu Hacı Wilhelm* hâline gelmiş ve hatta onun *Muhammediliğe geçtiğine* dair hikâyeler bile yazılmıştır.¹ Az önce söz edilen sansürün de etkisi nedeniyle Osmanlı coğrafyasında İngiltere algısı süreç içinde tamamen değişmiştir. Pek çok Osmanlı gazete ve mecmuasında Osmanlı-İngiliz yakınlaşması sırasında makalelerde yer alan ‘Adil İngiliz’ ifadesi bu süreçte ‘Mel’un İngilizler’ yaklaşımına dönüşmüştür (Avşar, 2020, s. 77).

Dünya Savaşı sırasında askerlerin ve sargılar içindeki yaralıların konuşulduğu mitingler, acımasızlık öykülerinin anlatılması gibi propaganda teknikleri de devletler tarafından uygulanan yöntemler

---

¹ *Propaganda in Its Military Aspects* ([Washington]: Military Intelligence Branch, Executive Division, General Staff, 1918). *Propaganda in Its Military Aspects*. S: 47, 48.

arasındadır. Düşmanı itibarsızlaştırmak için yayılan vahşet hikâyeleri ise özellikle savaşın ikinci yarısında en çok tercih edilen propaganda yöntemleri arasına girmiştir. Örneğin, tamamen uydurma olan Alman askerlerin Belçikalı çocukların ellerini kestikleri hikâyesini yayan müttefik devletler, Almanlara karşı derin bir nefret uyandırılmasında büyük başarı sağlamışlardır (Bektaş, 2000, s. 146-147). İngiliz propaganda teşkilatı Almanlara yönelik her türlü karalama fırsatını kullanmıştır. Almanların Hollanda'da kilisenin çanlarını çalmayı reddeden bir papazı bu çanın içine asarak öldürdükleri, yollarda küçük çocukları süngüledikleri söylentileri uygulanan kara propaganda yöntemlerinden bazılarıdır (Öymen, 2014, s. 118). Nefret propagandası olarak da adlandırılan bu yöntemde söz konusu dönemde üç tür zulüm üzerine yoğunlaşmıştır: “a) Katliam b) Vücut bütünlüğünün bozulması c) açlıktan ölüme terk etme veya işkence gibi askere ve sivil halka yapılan kötü muamele” (Jowett & Garth, 2017, s. 283-284).

Birinci Dünya Savaşı'nda propaganda aracı olarak kullanılan en etkili araçlar gazeteler ve haber ajansları olmuştur. İngiltere özellikle The Times gazetesi ve Reuters Ajansı'nı kullanarak propaganda gazeteciliğinin de kapısını sonuna kadar açmıştır. İngiltere ayrıca Reuters'a büyük destek vererek onu dünyanın en etkili ve lider haber ajansı durumuna getirmeyi başarmıştır. Almanlar Reuters Haber Ajansı için bu dönem “Yalanlar Fabrikası” (*The Fabricator of Lies*) ifadesini kullanmıştır. Bunun dışında devletler afişler, bildiriler, broşürlerin etkisine son derece inanmıştır. Broşürler berber salonları, tren istasyonları, doktor muayenehaneleri gibi kalabalıkların olduğu her yere bırakılmaktadır (Katz, 2021, s. 186). İngiltere ayrıca Wellington House'da dil temelli bir ayırım yaparak ilgili ülkenin ana diliyle yayınlar hazırlamıştır ve kendi propagandasını yapan gazeteler, dergiler çıkarmıştır. Örneğin İngiliz propagandası yapan Al Hakikat, Türkçe de basılmaktadır (Sanders, 1975, s.134). Bir başka örnek ise yine Arap Bülteni adıyla çıkarılan yayındır. Osmanlı halifesinin konumunu sıkça tartışma konusu eden bu yayın İngiliz Arap Bürosu tarafından çıkarılmaktadır ve tüm Arap coğrafyasına dağıtılmaktadır (Çabuk 2021, s. 53).

Wellington House'da İskandinav ülkeleri, Hollanda, İtalya, İsviçre, İspanya'nın da aralarında olduğu çok sayıda masa bulunmaktadır. ABD kamuoyuna özel önem verilirken elbette Almanya için görevi Alman basınına izlemek olan özel bir savaş ofisi oluşturulmuştur. Bölümlerin her biri için ayrı bir çalışma modeli belirlenmiş ve uzmanlar yabancı basını incelemek ve kamuoyunun güncel bilgilerine hâkim olmakla yükümlü kılınmıştır. Her bölüm olumlu etkisi olması muhtemel konuları tercüme etmek, konuşmalar ve resmî belgeler yoluyla görüşler hazırlamak zorundadır. Yurt dışında kamuoylarının durumu hakkında rapor vermek ve yöntem önermek, İngiliz politikasına karşı memnuniyetsizliği veya muhalefeti yatıştırmak bu görevlilerinin sorumluluğundadır (Sanders, 1975, s.129). Ayrıca cepheden fotoğraflar, teknolojinin el verdiği ölçüde kısa filmler, fener slaytları, kartpostallar ve sigara kartları, posterler ve haritalar dahil olmak üzere çeşitli başka resimli propaganda biçimlerinden de yararlanılmıştır. Paskalyada 1916'da Rusya'ya tebrik mesajları içeren yüz bin kartpostal gönderilmiştir. Sigara kartları Japonya ve Çin'de dağıtılmak üzere tasarlanmıştır. Cephede askerleri etkileyecek filmler

hazırlanmış perdeler, jeneratörler ve projektör monte etmek için özel gruplar oluşturulmuştur (Sanders, 1975, s.135-138).

Cemiyetlerin kurulması, ünlü ve saygın kişilerin verdiği konferanslar, karikatürler, yabancı ülkelerde açılan sergiler, marşlar ve şarkılar da kullanılan propaganda yöntemleri arasındadır. Wellington House'nun kuruluş yapısı ve çalışma perspektifi, kullandığı iş gücünün kalitesi açısından propagandanın kurumsallaşmasında önemli bir adım sayılmaktadır. Propaganda kavramının modern anlamda henüz dönüşüm geçirmeye başladığı bu dönemde Wellington House birçok yeniliğe öncülük etmiştir. İngiliz propagandacıları çalışma yapacakları ülkelere göre esneklikler göstererek farklı yöntemler kullanmaktan çekinmemişlerdir. Örneğin kimi zaman yanılma yöntemleri kullanılırken kimi zamansa Arabistanlı Lawrence gibi isimler belirli coğrafyalara gönderilerek bölge halklarını etkilemek için kullanılmıştır. Bununla birlikte, Wellington House, hükümet tarafından kurulan tek organizasyon olmamıştır. Propagandayla uğraşması için Crewe House, Dışişleri Bakanlığı Haber Departmanı ve Tarafsız Basın Komitesi gibi bölümler de çalışmalar yapmıştır (Sanders, 1975, s.120-121). Almanya ise bu süreçte bir propaganda bakanlığı kurmak yerine bu işi ağırlıklı olarak askerlere bırakmayı tercih etmiş ve bu nedenle dar bir alanda kamuoylarını etkileme çalışmalarını sürdürebilmiştir (Öymen, 2014, s. 121). Halkı etkilemek için kullanılacak propaganda yöntemlerini belirlerken sivil bakış açısının yeterince öne çıkarılmamış olmasını Almanya'nın başarısızlığındaki etkenler arasında göstermek mümkündür.

2.1 Topyekûn Propaganda

Propagandanın tanımını yaparken *topyekûn harp* kavramının içindeki yerine göz atmak faydalı olacaktır. Topyekûn harp toplumların sahip oldukları tüm olanakları kullanarak sadece askerlerin değil sivillerin de içinde olduğu kapsamlı bir savaşa girmeleridir. 1935 yılında yazdığı *Topyekûn Harp (Der Totale Krieg)* kitabıyla oldukça ses getiren Erich von Ludendorff 'in² *topyekûn harp* teorisine yaptığı en büyük katkının da "psikolojik savaş" alanında olduğu kabul edilmektedir. Nitekim Ludendorff, düşmanın azmini kırmak için gerek cephede ve gerekse cephe arkasında savaşı bedenlen ve ruhen aylarca ve hatta yıllarca sürdürebilecek bir ulusa ihtiyaç olduğunu savunmaktadır (Ludendorff, 2017, s.40). Propagandanın yapıldığı gazetelerdeki haberlerin gerçeğe yakın, anlamlı olmasını ve mantık içermesini de şart olarak ortaya koymuştur. Çünkü haber propagandanın temel ögesidir ve temel dayanağı oluşturacak bir haber olmadan propagandadan söz etmek mümkün değildir (Ayhan, 2007, s. 81). Kazım Karabekir Paşa da '*İstihbarat*' isimli eserinde propagandanın tanımını ve etkisini anlatmıştır. Karabekir, "*Propaganda savaşta ve barışta dikkatli bakışları başka taraflara çevirmek dostu kuvvetli, düşmanı zayıf göstermek düşmanın halkını ve ordusunu fikri olarak bozmak için yapılan maksatlı yanlış*

---

² Erich von Ludendorff (1865-1937). Alman subay. 1885 yılında orduya katıldı, 1911 yılında Albay rütbesi aldı. Schlieffen ve Moltke gibi önemli komutanlarla birlikte çalıştı ve Birinci Dünya Savaşı'nda 2. Ordu'da General Karl von Bülow'un kurmay başkanı oldu. Alman İmparatoru II. Wilhelm tarafından Port le Merit Nişanı ile ödüllendirildi. 1923 yılında Adolf Hitler'in ünlü Birahane Darbesi'ne katıldı. Bu girişim nedeniyle yargılandı ancak suçsuz bulundu. 1925 yılında Alman Cumhurbaşkanlığı adayı oldu fakat kazanamadı. 1935 yılında *Der Totale Krieg (Topyekûn Harp)* isimli Dünya çapında ün kazanacak eserini yayınladı.

söylentilerdir. Bir ülke halkı ne kadar cahil olursa propagandanın tesiri o kadar hızlı ve kolay olur.” (Karabekir, 2004, s. 36-37) yorumu yapmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana ordularla birlikte propaganda/ propaganda yöntemleri de savaşmaktadır. Toplumlar hem mensubu oldukları devletin hem de düşman devletlerin propaganda araçlarıyla topyekûn bir ikna harbine sokulmaktadır. Buna propaganda gazeteciliğinin savaş dönemlerindeki etkisini mutlaka eklemek gerekmektedir. Çünkü savaş haberleri içerik olarak bu tür dönemlerde artık sadece “biz” ve “onlar”dan söz etmektedir. Savaşlarda haber kaynaklarından muhabirlere herkes bir propaganda seli altındadır (Ayhan, 2007, s. 99).

İngiltere topyekûn propagandayı Birinci Dünya Savaşı'nda büyük bir başarı ile uygulamıştır. Fakat savaşın kazanılmasının ardından Türkiye'de uyguladığı propaganda yöntemleriyle kendi iç kamuoyunu tamamen ikna ettiğini, Anadolu coğrafyasında “Mutlaka yenilmesi gereken düşmanların yaşadığına” inandırdığını söylemek ise son derece zordur. Üstelik savaş yorgunu olan İngiliz halkı kendisine insani ve maddi yükler getirecek yeni çatışmalara girmek istememektedir. İngiltere Başbakanı Llyod George'un Yunanistan'a verdiği tüm desteğe rağmen Almanya'ya olduğu gibi yekpare olarak Türkiye'ye karşı tam bir psikolojik birliğin oluştuğunu söylemek de mümkün değildir. Anadolu'da ise bunun tam tersi yaşanmıştır. Özellikle İzmir ve İstanbul'un işgali ile topraklarını elinden alınacağına inanan Türk halkı Millî Mücadele kadroların başlattığı topyekûn propagandayı benimsemiş, bir amaç uğruna bir araya gelmekte büyük oranda gönüllük göstermiştir, demek yanlış olmayacaktır. 10 Ağustos'ta Anadolu gazetelerinde yayınlanan Tekâlif-i Millîye Emirlerine uyulması bunun delillerinden sayılabilir (Açıksöz, 10 Ağustos 1921).

2.1.1 Propaganda Türleri

Modern anlamda yeni bir kavram olması nedeniyle propaganda teorileri neredeyse 1914 yılına kadar mevcut değildir. Kitle siyasetinin öneminin artmasıyla, siyasi seçkinler arasında halk kitlelerinin medyadan çok etkilendikleri varsayımı, barış zamanında basın ve basına sahip olmanın rolüne büyük önem verilmesine yol açmıştır (Badsey, 2014). İngilizler ve Almanları karşı karşıya getiren ve İkinci Dünya Savaşı'nda tam bir evrim geçirecek olan propaganda yöntemleri açısından gelişen iletişim araçlarının kullanılmasıyla yeni bir dönem başlamıştır. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı'nda kullanılan propaganda kavramına genel bir tanım yapmak yerine daha öznel bir tanım yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu savaş sırasında kullanılan propaganda yöntemleri yeni bir döneminin kapısını aralamıştır. Artık devletlerin elinde telgraf, kısmen radyo ve sinemanın gücü bulunmaktadır. Daha da önemlisi halka ulaşan gazete haberleri aracılığı ile fikirlerin geniş kitlelere yayılması, düşmana karşı bir araya gelmelerinin sağlanması için bilgilerin farklılaştırılması ve hedefe ulaşmak için kullanılması mümkündür. Günümüzde propaganda türleri genel olarak kaynakları, sahası, konusu ve kullanımına göre ayrılmaktadır. Genel olarak kabul edilen propaganda türlerini şöyle özetlemek mümkündür: Kaynakları Açısından Propaganda: Beyaz, Gri ve Kara Propaganda; Sahasına Göre Propaganda: İç ve Dış Propaganda, Konusuna Göre Propaganda: Siyasal, Askerî, Kültürel, Ekonomik Propaganda, Kullanışına

Göre Propaganda: Stratejik, Takviye ve Karşı Propaganda. Daha önce değinildiği gibi hem Dünya Savaşı'nda hem de Millî Mücadele Dönemi'nde bu yöntemlerden bazıları uygulanmıştır. Ancak tam olarak hepsini belirtilen tanımların içine yerleştirmek mümkün görünmemektedir. Günümüzde en bilinen propaganda türü kara propagandadır. Arthur Ponsonby, "*Savaş zamanında hileyle insanların aklına nefret zehri aşılacak gerçekten yaşamı kaybetmekten daha büyük bir kötülüktür.*" diyerek aslında kara propagandanın aldatıcı yapısına değinmiştir (Avcı, 2018, s. 90). Kara propagandanın savaşlarda birçok yalan ve uydurma haber ile birlikte uygulandığı bir gerçektir. Çünkü düşmanı şeytanlaştırmak savaşlarda en çok tercih edilen propaganda yöntemidir. Daha önce de söz edildiği gibi bu amaçla birçok söylentiyle birlikte birçok da asılsız haber yayınlanmıştır. Örneğin müttefikler Almanların kendi askerlerini yağ üretmek için kaynattıklarını iddia etmiştir. Üstelik bunu Almanları karalamak için dünya çapında kullanmaktan da çekinmemişlerdir. 1917'de uydurulan bu hikâye 1925 yılında İngiliz Avam Kamarası tarafından yalanlanıncaya kadar doğru kabul edilmiştir (Jowett & Garth, 2017, s. 211). Seneler sonra gelen bu yalanlamanın toplumlar nezdinde oluşan önyargının etkisini ne kadar kırdığını bilmek ise mümkün değildir. Bir başka örnek ise İngilizler tarafından Osmanlı aleyhine bastırılan Mavi Kitap'tır. 1916 yılında yayınlanan Mavi Kitap, James Bryce ve Arnold J. Toynbee'nin "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere yapılan muamele 1915-1916*" başlığını taşımaktadır. İngiliz propaganda ofisi Wellington House tarafından özellikle hazırlattırılan Mavi Kitap, Ermenilere yönelik soykırım iddialarını ilk defa gündeme getirerek Türkiye karşıtı propaganda için kullanılmıştır (Şahin, 2023). Ermenilerin maruz kaldığı vahşet iddiasıyla hazırlanan kitap Bryce'in tarihçiler tarafından şüpheyle karşılanan Belçika'da Alman vahşetini anlatan ilk raporunun bir niteliğindedir. Her iki raporda teknikler aynıdır ve kaynaklar doğrulanmamaktadır. Wellington House'un desteği ile çıkan bu kitapların da kişisel bir girişim olarak görünmesine özen gösterilmiştir yani yayını yaptıran asıl kaynak gizlenmiştir (Avşar, 2020, s. 83).

Birinci Dünya Savaşı propagandanın kullanımı açısından nasıl özel bir dönemi temsil ediyorsa Millî Mücadele Dönemi de şartları açısından bir başka önemli dönemi temsil etmektedir. Uzun bir dünya savaşının hemen ardından Küçük Asya'da yeni bir savaşa başlayan İtilaf devletleri Türkiye'de farklı propaganda yöntemleri denemek zorunda kalmıştır. İngiltere Millî Mücadele'ye karşı olumsuz tavrını Büyük Taarruza kadar küçük ölçülerde değiştirirken Fransa ve İtalya 1920'lerden itibaren Türklerin kalbini kazanmak, kendi çıkarları doğrultusunda savaştan kayıpsız çıkmak yöntemlerini uygulamıştır. Öte yandan söz konusu iki ülkenin İngiltere'ye yönelik olumsuz bakış açısının İstiklal Harbi boyunca giderek artması Ankara'nın elini güçlendiren bir başka unsur olmuştur. İşgalin ilk günlerinden itibaren İngiltere'nin girişimleri ile Yunanistan'ın işgal planının devreye sokulması da propaganda çalışmasını etkilerken İtilaf devletlerinin Türkiye konusunda ortak bir fikir geliştirememesi ortak bir propaganda çalışmasını da olanaksız kılmıştır.

Söz konusu dönemde propaganda için gizli örgütlerin kullanıldığını da belirtmek gerekmektedir. İngiliz İstihbarat Servisi Millî Mücadele kadrolarını ajanlar aracılığı ile son derece yakından takip etmiştir. Örneğin Fevzi Paşa'yı yakından takip eden Black Jumbo E.T 2 ajan aracılığı ile Doğu illerindeki durum

raporlara geçirilmiştir (Sonyel, 2013, s. 36). TBMM'nin gizli oturumlarında konuşulanların da söz konusu Kara Cumbo (Black Jumbo E. T.2) şifre isimli bir teşkilat aracılığı ile Londra'ya iletiildiği ortaya çıkmıştır (Aysal, 1998). Millî Mücadele kadroları ise bu yöndeki çalışmalarını ordu istihbarat birimlerinin yanı sıra Karakol Cemiyeti, Askerî Polis Teşkilatı (Ayn-Pe/P), Felah Grubu, M. M gibi gizli örgütler aracılığı ile sürdürmüştür. Ankara daha sonra Hamza Grubu'nu oluşturmuş, İmalat-ı Harbiye ve Muavenet-i Bahriye gibi grupları da bünyesine katarak geniş bir yapıya kavuşmuştur (Safi, 2023, s. 115).

3. İNGİLTERE'NİN MİLLÎ MÜCADELE KADROLARINA KARŞI KULLANDIĞI PROPAGANDA YÖNTEM VE ARAÇLARI

3.1 Millî Mücadele Kadrolarına “İttihatçı” Suçlaması

İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında başlayan gerilim Avcıoğlu'na göre Panislamizm'den kaynaklanmaktadır ve “*Dünya savaşındaki Türk savaşı amansız bir İngiliz -Türk savaşı olmuştur. İngilizler Türklere karşı bir Haçlı seferi açmışlar. Türkler de İngiltere'ye karşı kutsal savaş ilan etmiştir.*” (Avcıoğlu, 1979, s. 70) demektedir. İngiltere, gerek Birinci Dünya Savaşı süresinde gerekse Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan sonra Türkiye'de öncelikle İttihat ve Terakki kadrolarını hedef olarak seçmiştir ve açıkça “düşman” olarak nitelendirmiştir. Bunun ana sebeplerinden biri İttihatçıların Birinci Dünya Savaşındaki faaliyetlerinin İngiltere'yi son derece rahatsız etmesidir. Hatta İngiliz hükümeti savaş sonunda İttihat ve Terakki liderlerini savaş suçlusunu olarak yargılamak için yakalamak istemiştir. İstanbul'un işgalinin başladığı ilk günlerde İttihat ve Terakki'ye bağlı bazı isimler İngiltere'ye karşı bir karalama propagandasını sürdürmeye devam etmiştir. İngiltere Askerî İstihbarat Müdürlüğü'nün 1920 yılında 167294 numaralı ve 3 Ocak 1920 tarihli raporunda “*Panislamist ve ittihatchıların İstanbul'daki propagandaları*” ile ilgili bilgi verilmektedir. Raporda İttihatçı propagandacıların kurgulanmış olaylarla İngiltere karşıtı propaganda yaptıkları belirtilmektedir (Kitsikis, 1963, s. 211). Şunu eklemek gerekir ki İngiliz belgelerinde Millî Mücadele Dönemi'nde genellikle Bolşeviklik ve İttihatçılık benzer anlamlarda kullanılmıştır. Sina Akşin bunu, İngiltere'nin İttihatçıların ‘*Bolşeviklik maskesi*’ kullandığına inanması nedeniyle olduğu şeklinde açıklamaktadır (S. Akşin & Akşin, 2019, s. 297). İşgale karşı direnişe geçen Millî Mücadele kadroları içinde İttihat ve Terakki üyelerinin olduğu elbette doğrudur. Fakat İngiltere hiç vakit kaybetmeden mücadeleye katılan istisnasız herkesi İttihatçı olarak damgalamış ve Osmanlı kamuoyunda oluşan düşmanlığı kullanmaya çalışmıştır. Millî Mücadele kadrolarını İttihatçı suçlaması ile halkın gözünden düşürmeyi ve destekçi bulmasını engellemeyi hedefleri arasına koymuştur. Bu yönde İngiltere'ye en büyük destek başta Damat Ferit Paşa ve İstanbul'da Millî Mücadele karşıtı gazetelerden gelmiştir. Özellikle gazeteler Millî Mücadele kadrolarına yönelik İttihatçılık suçlamalarını sürekli beslemiştir. Alemdar gazetesi yazarı Refi Cevat, 17 Mart 1920 tarihli yazısında İttihat ve Terakki hareketinin yeniden dirilerek Kuvayımilliyeye adıyla doğduğunu ileri sürmüştür. Refi Cevat bir başka makalesinde de Millî Mücadele kadroları için, “*İttihatçılığın Anadolu'daki şekli Bolşevikliğin kıpkızıl bir şeklidir.*” demiştir (Uğur, 2018, s. 1067). Alemdar gazetesinde yazan Refik Halit de 30 Ocak

1920 günlü yazısında İzmir'e Doğru gazetesini İttihat ve Terakki'nin çıkardığını iddia etmiştir (Ayhan, 2007, s. 322).

Osmanlı kamuoyunda zaten savaşın, yolsuzluğun ve sefaletin sebebi olarak İttihatçılara yönelik ciddi bir tepki bulunmaktadır. Bu tepkinin son derece farkında olan Millî Mücadele kadroları kendilerine yöneltilen bu iddiayı çürütmek için ilk andan itibaren çalışmaya başlamıştır. İttihatçı suçlamasının büyümesinden endişe eden Millî Mücadele kadrolarının bunu anlayarak 1919 yılından itibaren önlem almaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Sivas Kongresi 4 Eylül tarihinde toplandıktan sonra geçen üç gün boyunca kongreye katılanların İttihatçı olmadığına ispat için bir yemin metni hazırlıkları üzerinde çalışmalar yapılmıştır (Atatürk, 2000, s. 61). Ancak İstanbul hükümetinin suçlamaları kongre sırasında ve sonrasında da devam etmiştir. Nitekim Sivas'tan Mustafa Kemal Paşa tarafından 14 Ekim 1919 tarihinde çekilen bir telgraf ile Harbiye Nazırı Cemal Paşa uyarılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'daki Hürriyet ve İtilaf askerî muhafız, Rum ve Ermenilerden oluşan bir grubun *Millî Mücadele'nin ittihatchılarla birlikte olduğu gibi uydurma haberlerle İstanbul kamuoyunu zehirlediklerini* bildirmiştir. Bu grupların Avrupa'ya dahi telgraf çektiklerini bildiren Mustafa Kemal Paşa, hem tekzip yayınlanmasını hem de bir beyanname hazırlanmasını istemiştir (ATASE, İSH 5, Kutu: 200, Gömlek: 8, Belge no 8 (1:2), 14 Ekim 1335, 1919)

Millî Mücadele kadroları İrade-i Millîye, Hâkimiyet-i Millîye gibi yarı resmî gazeteler, Anadolu gazeteleri ve Millî Mücadeleyi destekleyen İstanbul gazeteleri ile yabancı gazeteciler aracılığı ile sürekli bu iddiaları yalanlamıştır. Örneğin İrade-i Millîye gazetesi 12 Ekim 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın Yeni Gün gazetesine verdiği bir mülakatı yayınlamıştır. Mustafa Kemal Paşa mülakatta İttihatçılık iddialarına yanıt vererek, "*Bize ittihatchı diyenler unutuyorlar ki hareket-ı millîye bütün millet tarafından icra edilmektedir. Eğer işin içinde ittihatchılık olmak lazım gelse bütün milleti ittihatchılıkla itham edilmiş olur (...) İttihatçılıkla alakamız bulunmadığını kainata ilan ettik.*" demiştir. Bolşeviklik iddialarına ise "*Son zamanlar Bolşevikliği de aleyhimize bir silah gibi kullanmak isteyen Ferit Paşa Trabzon ve Samsun'dan Anadolu'ya akın akın Bolşeviklerin geldiğini vilayetlere resmî telgraflarla ilan etmek garabetinde bulunmuştur.*" cevabını vermiştir (İrade-i Millîye gazetesi, 12 Ekim 1920, s. 1-2). Peyam-ı Sabah gibi gazetelerin İttihatçılık suçlamalarına İrade-i Millîye gazetesi "İttihatçılık iddiaları" başlıklı imzasız bir makale ile yanıt vermiştir. Damat Ferit Paşa'nın ve Venizelos'un iddia ettiği gibi Millî hareketin arkasında Talatlar Enverler olmadığını belirten gazete, bu söylentileri açıkça iftira olarak nitelendirmiştir (İrade-i Millîye Gazetesi, 10 Kasım 1920, s. 2).

Sadece İstanbul hükümetini destekleyen gazeteler değil İngiliz gazeteleri de özellikle 1919-1920 yıllarında bu suçlamalara sayfalarında yer vermişlerdir. Örneğin The Times gazetesi Ekim 1919'da Ali Rıza Paşa kabinesinde ittihatchıların olduğu suçlamasını yapmıştır (Akşin, 2004, s. 361, 362). Millî Mücadele'ye katılan herkesi İttihatçı olmakla suçlayan İngiltere'nin ve İngiliz gazetelerinin ise durumun böyle olmadığını çok erken fark ettiği Dışişleri Bakanlığının belgelerinde yer almaktadır. Ekim 1919 sonunda Londra'ya gönderilen bir istihbarat raporunda, Millî Mücadele kadrolarının İttihat ve

Terakki'nin devamı olmadığını açıkça yazılmıştır. Raporda, “*Milliyetçi hareket şu anda İttihat ve Terakki değil. Ama aralarında İttihatçılar da var (...) Milliyetçi liderler (İttihat ve Terakki liderleri gibi) önemsiz değiller. Ülkenin bütünlüğünü ve egemenliğini bozmayı hedeflemediğimiz sürece amaçlarında makuldüler ve yakınlaşma istiyorlar (...) Enver ve Talat'ın eski İttihat ve Terakki'si ölmüştür, lanetlenmiştir (...) milliyetçiler kendilerini bununla ilişkilendirirse, bu onlar için zayıflık olur.*” (F.O 371. File 521 p.p 130725-146626. 1919-1920. 4159. 13 Ekim 1919. 140467. No: 1791/M/2279) denilmektedir.

3.2. Bolşeviklik Propagandası

İngiltere'nin bir diğer suçlaması ise Millî Mücadele kadrolarının *Bolşevik* olduğu iddiasıdır. İngiltere'nin bu propaganda ile hem Avrupa'ya Bolşevik tehlikesini hatırlatmayı hem de muhafazakâr Türk halkını ve İslam dünyasını da bu yolla etkilemeyi hedeflediği anlaşılmaktadır. İstanbul hükümetini destekleyen gazetelerde de bu yönde birçok haber yer almıştır. Anadolu gazetelerine bakıldığında Rus ihtilalinin o tarihlerde henüz çok yeni olması, komünizm ve Bolşeviklikle ilgili çok sayıda soru işaretinin bulunması nedeniyle bir tanım karışıklığının olduğu görülmektedir. Hakimiyet-i Millîye yazılarına bakıldığında komünizmin emperyalist İngilizlere karşı verilen bir savaşı temsil ettiği ve millî iradenin yönetime gelmesi olarak algılandığı ortaya çıkmaktadır. Hâkimiyet-i Millîye'nin 23 Temmuz 1920 tarihli sayısında dünyanın iki büyük orduya ayrıldığı ve bu orduların zalimler ve kapitalistler olduğu ifade edilmektedir. İmza bulunmayan makalede, zalimlerin temsilcisinin İngiltere olduğu belirtilerek mazlum milletler kategorisine Rusların dahil edildiği görülmektedir (Hakimiyet-i Millîye gazetesi, 23 Temmuz 1920, s. 1). Mustafa Kemal Paşa 14 Ağustos 1920 tarihli Meclis konuşmasında Bolşevizmin mağdur olan halk sınıflarını dikkate aldığını belirtmiş ve “*Bizim milletimiz ise heyeti umumiyesiyle mağdur ve mazumdur.*” ifadesini kullanmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt: 3, Sene: 1, 48. İçtima, 14 Ağustos 1920). Mustafa Kemal Paşa komünistlik iddialarına ise ciddi tepki göstermiş ve İrade-i Millîye, Hakimiyet-i Millîye başta olmak üzere Anadolu gazetelerinde zaman zaman yayınlanan bildirimlerle bu algının değiştirilmesine çalışılmıştır. İrade-i Millîye gazetesinin 14 Eylül 1919 tarihli sayısında Millî hareketin gerekçesi İsmail Hami imzalı bir makalede anlatılmıştır. Makalede Anadolu'daki hareketin İttihatçılık ve Bolşeviklik olarak tanımlanması protesto edilirken maksatlı çıkarılan bu söylentilerle İtilaf devletlerinin İstanbul hükümeti tarafından adeta Anadolu'ya davet edildiği iddia edilmiştir (İrade-i Millîye Gazetesi, 14 Eylül 1335 (1919), s. 2). Ankara'nın İttihatçılık gibi Bolşeviklik suçlamalarının içte ve dışta etkili olmasından çekindiği anlaşılmaktadır. Ruşen Eşref imzalı 6 Şubat 1921 tarihli röportajda Mustafa Kemal Paşa, “Komünizm içtimai bir meseledir. Memleketimizin hâli memleketimizin içtimai şeraiti dinî ve millî ananelerinin kuvveti Rusya'daki komünizmin bizce tatbikine müsait olmadığı kanaatini teyit eder bir mahiyettedir.” ifadesini kullanarak Rusya ile ilişkilerin iki ayrı devletin ittihat ve ittifak esaslarına dayandığını belirtmiştir [Hakimiyet-i Millîye, 6 Şubat 1336 (1920), s. 1].

İngiltere Ulusal Arşivinde yer alan bazı raporlarda bu suçlamanın olanaksızlığı da bizzat askerî istihbarat birimleri tarafından Londra'ya bildirilmiştir (Avcıoğlu, 1988, s. 651, 653). 19-20 Şubat 1920 tarihli İngiliz Askeri İstihbarat Direktörlüğünün raporunda, “*Türk politikacıların Bolşevizmi ulusal tehlike olarak gördükleri ve şiddetle karşı çıkılmasını gerektiğini anladığını gösteren çok sayıda kanıt var(...). Türk propagandasında Bolşeviklerin başarılarından söz edilmesinin (...) Büyük Britanya tarafından yenilgiye uğratıldığını vurgulamak açısından yapıldığı açıktır. Bu şekilde Türk Panislamistleri müttefik karşıtı propaganda için ek malzeme bulmayı umabilir.*” (F. O 371, E340/262/44, NO: 94892 (M.2B), 19, 20 Şubat 1920) ifadesiyle Millî Mücadele'nin kullandığı propaganda yöntemi bile tarif edilmiştir. Bolşeviklik propagandasını sürdüren İngiltere bunun düzenli bir şekilde yapılabilmesi ve halkın nezdinde soru işaretlerinin oluşması için başta Said Molla'nın çıkardığı Türkçe İstanbul gazetesi olmak üzere Peyam-ı Sabah ve Alemdar gibi gazeteleri doğrudan ve dolaylı olarak desteklemiştir.

Millî Mücadele kadroları Anadolu gazetelerinin yanı sıra yabancı gazetelere verilen demeçlerle de bu iddiaları yalanlamak için bir çalışma yürütmüştür. Mustafa Kemal Paşa 28 Mart 1921'de Philadelphia Public Ledger'a bir röportaj vermiştir. Bu röportajda Komünizme bakışı sorulduğunda Mustafa Kemal Paşa, “*Bütün cihan bizi milliyetçi olarak bilir*” demiş ve “*Biz dinimize de bağlıyız. Milliyetçi ilkemize ve dini ruhumuza aykırı olarak komünizmin bizde nasıl destekçi bulabileceğini de anlamıyorum. Böyle bir ihtimal ancak Türkiye'ye karşı uygulanan kötü niyetli bir planla gerçekleşebilir.*” (Streit, Lowry, & Öztürk, 2011, s. 212) şeklinde açık bir yanıt vermiştir. Fevzi Paşa 27 Mayıs 1921 bir başka tezkeresinde de Bolşeviklerin aleyhe propaganda yaptıklarını belirterek özellikle Doğu cephesi karşısında gelişen güçlü Bolşevik propagandasına dikkat çekmiştir (Harp Tarihi Belgeleri Dergisi, 1974). Bekir Sami Bey de Londra konferansında Tan gazetesine verdiği bir röportajda, “*Türkiye hiçbir zaman Bolşevik olmadı olmayacaktır.*” (Uğur, 2018, s. 1076) ifadesini kullanmıştır.

3.3. İngiltere ve Damat Ferid Paşa Hükümetlerinin Propaganda Faaliyetleri

İngiliz yönetimi Türk milletine “Doğu” ulusu gözüyle bakmaktadır ve padişahın elde edilmesi durumunda tüm ulusun avuçlarının içlerinde olacağına inanmışlardır (Başboğa, 2010, s. 1). İngiltere, Damat Ferit Paşa'nın da desteğini alarak özellikle 1920'de çıkarılan / çıkarılmak istenen ayaklanmalar başta olmak üzere din unsurunu kullanarak halkı fetvalarla etkilemeye çalışmak, bazı casuslar aracılığıyla önemli isimleri ele geçirmek gibi planlarını uygulamaya sokmuştur ve Millî Mücadele kadrolarını oldukça zor durumda bırakmıştır. Damat Ferit Paşa İngiltere'nin desteği ile Ali Galip olayı ve Ahmet Anzavur ayaklanmaları başta olmak üzere Anadolu halkının Millî Mücadele'ye bakışını etkilemeye çalışmıştır. Ayrıca Millî Mücadelenin başında Damat Ferit Paşa tarafından oluşturulan Heyet-i Nasihalar Anadolu'nun çeşitli bölgelerini ve Trakya'yı gezmekle görevlendirilmişlerdir. Heyetlerin başına etkili olması için saltanat hanedanından birer şehzade verilmiştir. İngiliz belgelerine göre Damat Ferit Paşa bu heyetlere İngiliz subaylarının da katılmasını istemiştir ancak bu önerisi General Webb tarafından geri çevrilmiştir. Webb İngiliz denetim subaylarının komisyona yerel koşullarla ilgili bilgi vererek yardımcı olacağını söylemiştir (S. Akşin & Akşin, 2004, s. 249).

İstanbul'un Ankara üzerindeki en sarsıcı etkisi Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendinin Kuvayımillîye ve Millî Mücadele kadroları aleyhine verdiği fetva olmuştur. Fetva, Damat Ferit Paşa'nın yeniden iktidara gelmesinin hemen ardından 11 Nisan 1920'da Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak duyurulmuştur. Fetva ve Bab-ı Alinin beyannameleri ile kafası karışan halk yer yer Millî Mücadele kadrolarının karşısına dikilmiştir. İstanbul Fetvası olarak bilinen Dürrizade'nin fetvası Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere tüm Millî Mücadele ekibi için "Katli vaciptir" emrini içermektedir. Fetva padişahın bir hattı hümayunu ve hükümetin bir bildiriyle dağıtılmış ve ifade edildiği gibi milliyetçiler eşkiya ilan edilmiş, öldürülmesi meşru ve farz sayılmıştır. Fetvada, "Bütün Müslümanlar adil Halife'miz ve imamımız sultan Vahdettin çevresinde toplanmak ve bu eşkiyalarla çarpışmak için yapılan çağrıya koymakla yükümlüdürler. Eşkiyaları (...)öldüren şehit olacaktır (...)" denilmiştir. Fetvanın İngiliz uçaklarıyla havadan atıldığı, İngiliz zırhlılarıyla taşındığını ve bazen İngiliz subayları aracılığıyla dağıtıldığı da hatırlanmalıdır (Avcıoğlu, 1979, s. 136- 137). Robeck'ten Lord Curzon'a gönderilen bir telgrafta, "*Hükümet eş zamanlı olarak Milliyetçilere karşı bir dizi fetva veya dini bildiri yayınlıyor. Bu açıklamaların insanların bilgisine sunulabilmesi durumunda iç mekandaki etkinin kayda değer olması beklenmektedir. Hükümet bunu yapmanın en iyi yolunu düşünüyor. Elimden geldiğince yardım sözü verdim.*" (Şimşir, 1973, s. 43) demektedir. İstanbul'dan Amiral Webb tarafından gönderilen 20 Mayıs 1920 tarihli raporda ise milliyetçilere ilişkin fetvalar konusu yer almaktadır. Webb, İstanbul hükümetinin müttefik birliklerin yardımını istediğini tekrarlayarak, "*Anadolu'da Müslüman nüfus arasında zaten var olan antimilliyetçi duygunun göz ardı edilemeyeceğini düşünmekte ve bu duygunun küçümsenmeyecek düzeyde olduğu ve propagandist olarak gönderilen hocaların bu durumdan istifade etmesi gerektiği düşünülüyor.*" (F.O 371 E5072/262/44, No: 639 (Secret), 20 Mayıs 1920) diyerek İstanbul hükümetinin bakış açısını iletmiştir.

Propagandanın olumsuz etkisini hemen fark eden Ankara'nın cevabı ise gecikmemiştir. "Halife zor kullanılarak böyle bir fetvayı onaylamıştır ve padişah esirdir" fikrini öne çıkararak karşı fetva hazırlıklarını başlatmıştır. Rıfat (Börekçi) Efendi ve Ankara'da bulunan beş müftü, dokuz müderris ve medrese müdürü ile altı kişilik din bilgilerinden oluşan toplam 21 kişilik fetva grubu "Ankara Fetvası" için çalışmış ve etkili bir metin hazırlamıştır. Anadolu Ajansı Ankara fetvasının hazırlıkları sürerken 17 Nisan 1920'de "Milleti bölmek ve isyana yöneltmek amacıyla çok sayıda bildiri ve benzer hareketler yapıldığını, İstanbul'daki vatanseverlerin ve yüksek yöneticilerin baskıya boyun eğmemesi gerektiğini" bildiren bir bülten geçmiştir (Koloğlu, 1994, s. 49). Hazırlanan fetva 19-22 Nisan 1920 tarihlerindeki *Öğüt*, *İrade-i Millîye*, *Açıksöz* gibi Millî Mücadele yanlısı gazetelerde yayımlanmıştır. Ankara Fetvası İstanbul'a cevap niteliği taşımaktadır. Fetvada direkt olarak İngiltere'nin hedef alınması da önemlidir. Fetvada, "*Halife milletin gerçek menfaatleri uğrunda tedbir almaktan men edilmiştir. Sıkıyönetim ilan edilip, harp divanları kurulmuş, İngiliz kanunları uygulanarak kararlar verilmek suretiyle Halifenin yargı hakkına müdahale edilmiştir.*" denmektedir. Fetvada halk halifenin haklarını kurtarmak için mücadeleye davet edilirken bu uğurda ölenlerin şehit, yaralananların gazi sayılacağı belirtilmiştir. Son bölümünde ise düşman devletlerin zoruyla çıkarılan fetvalara uyulmayacağı bildirilmiştir (Sarıkoçuncu, 2002, s. 179-181). Amiral Webb tarafından İstanbul'dan gönderilen istihbarat raporunda Anadolu'dan yeni dönen bir muhbire göre Şeyhülislamın fetvalarının Konya,

Ankara ve Niğde'ye bağlı ilçelerin Türk nüfusu tarafından saygıyla karşılandığı belirtilmektedir. Muhbir, “” Ahlaksız ve kumar bağımlısı” olduğu söylenen milliyetçi subayların davranışlarının bu duyguyu pekiştirdiğini iddia etmektedir (F.O 371, E5353/262/44, No: 643 (SECRET), 27 Mayıs 1920).

Mustafa Kemal Paşa'nın İngilizler tarafından ele geçirilen ve Nurettin Paşa'ya hitaben yazdığı iddia edilen bir mektubunda fetva konusunda açıkça İstanbul'u suçlayarak İstanbul hükümetinin hemen başka bir ferman yayınlaması talep edilmiştir. Yazıda, “*İstanbul'da kuşkusuz düşman baskısı altında yayımlanan fetvaların içerdiği hükümleri çürüten ve millî harekete katılan herkesi ayıplayan fermanlara karşı bir ferman yayınlaması*” (F.O 371. FILES 3. P.P 5743-6541. 1920. E6376/3/44.No: 794 (Secret) 14 Haziran 1920) isteği bildirilmiştir. Millî Mücadele kadroları İstanbul fetvasının yayılmasını önlemek istediye de bunda kısmen başarılı olabilmıştır. İstanbul fetvasının bir başka etkisi ise Ankara'da vatani kurtarmak için yola çıkanları bile bölmeyi başarması olmuştur. Şeyhülislam'ın fetvasının dinine bağlı Osmanlı toplumunu etkilemesi doğal olarak kaçınılmazdır. Millî Mücadele kadrolarının amaçlarının henüz tam olarak millet tarafından anlaşılmadığı, İttihat ve Terakki suçlamalarının ve Bolşeviklik propagandasının sürekli tekrarlandığı bir dönemde bunun normal karşılanması gerekmektedir. Yine de Ankara Fetvası'na imza atan din adamlarının yoğun çabaları sayesinde negatif etkinin kırılması bir zaman alsa da süreç içinde başarıya ulaşmıştır.

İstanbul hükümetinin propaganda çalışmaları ile Ankara'nın propaganda başlıklarını söz konusu fetvaların içeriklerinde de görmek mümkündür. İstanbul, Anadolu hareketini halife- padişaha yapılan başkaldırı olarak öne çıkarırken Ankara padişah ve halifenin esir alındığını duyurmakta ve kurtarmak için harekete geçildiğini savunmaktadır. İngiliz belgelerinde milliyetçilerin fetvasıyla ilgili, “*Halife'yi kâfirlerin elindeymiş gibi göstermek ve bu koşullar altında onun vereceği emirlerin geçersizliği yönündedir*” yorumu yapılmaktadır. Raporda, “*Bu tür fetvaların konusunu kesin olarak ortaya koyacak bir bilgi şu anda mevcut değildir ve belirtmek gerekir (...)Bu nedenle milliyetçilerin Şeyhülislam'ın fetvaları konusundaki muhtemel tutumunu gösteren raporlar alınmalıdır.*” (Şimşir, 1972, s. 75-76) denilmiştir.

4. MİLLÎ MÜCADELE KADROLARININ İNGİLTERE ALEYHİNE PROPAGANDA ÇALIŞMALARI

4.1 “Hilafet Esir Alındı” Propagandası

Millî Mücadele döneminde Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal Paşa ile röportaj yapan ABD'li gazeteci Clarence K. Streit, Ankara'nın propagandasında dini bağnazlık uyandıran bir çaba görmediğini söylemektedir. Streit, dini hissiyata başvuru olan tek meselenin köylülere “Halifenin İtilaf devletlerinin elinde esir olduğunu ve bir an önce kurtarılması gerektiğinin söylenmesi” (Streit, Lowry, & Öztürk, 2011, s. 88) olduğunu belirtmektedir. Sivas Kongresinden itibaren Millî Mücadele kadroları ve gazeteleri “Halifenin düşmanın elinde esir olduğu” propagandasını hem iç kamuoyuna hem de İslam alemine verdikleri mesajla işlemeye başlamıştır. Millî Mücadele kadrolarının padişaha sadık olduğu da sürekli vurgulanmıştır. Bu nedenledir ki Sivas Kongresi 23 Temmuz'da padişaha bağlılık telgrafı

çekmiştir (S. Akşin & Akşin, 2004, s. 275). Millî Mücadele kadroları halife - padişah ve Damat Ferit Paşa'nın kesinlikle iki ayrı taraf olduğunu sürekli tekrarlamaya özen göstermiştir. 7 Eylül'de Sivas Kongresi'nde memleket için yapılmakta olan yıpratıcı propagandalara karşı alınacak önlemler masaya yatırılmıştır. 11 Eylül 1919'da Damat Ferit Paşaya güven kalmadığını belirten bir telgraf daha çekilmiş, kongrenin ve milletin sadece padişaha güvendiği iletilmiştir. Telgrafta, "*Sizinle aramıza girilmemesini rica ediyoruz*" denilmiştir. Ancak cevap alınamamış ve bu defa Damat Ferit Paşaya bir telgraf çekilmiş ve sadrazam açık şekilde suçlanmıştır (İrade-i Millîye Gazetesi, 14 Eylül 1919, s. 3). Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Millîye Heyet-i Temsiliyesi imzasıyla yayınlanan "Padişahımız ne emrediyor, hükümet ne yapıyor" başlıklı bir başka yazıda ise yine padişah ve Damat Ferit Paşa hükümeti iki ayrı tarafta gösterilmiştir. Yazıda padişahın Anadolu halkı ile aynı hissiyatı paylaştığı, Anadolu hareketini meşru kabul ettiği iddia edilerek Damat Ferit Paşa'nın buna aykırı davrandığı ileri sürülmüştür (İrade-i Millîye Gazetesi, 28 Eylül 1919, s. 1).

Anadolu Ajansı ilk bültenini kurulduktan birkaç gün sonra 12 Nisan 1920 tarihinde yayınlamıştır. Bu bültenin girişi "*Payitahtımızın düşman işgal ve istilası altına geçmesi üzerine*" (Başboğa, 2010, s. 94) ifadesi ile başlamaktadır. Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra da Ankara sürekli padişaha sadakat vurgusunu tekrarlamıştır. Hakimiyet-i Millîye gazetesi 1 Mayıs 1920 tarihinde "*Zişan halifemiz Efendimize Milletin Sadakatı*" başlığı ile çıkmıştır. Gazete bu sayısında 27 Nisan tarihini taşıyan ve Büyük Millet Meclisinin emriyle Mustafa Kemal Paşa imzasıyla yayınlanan yazıda Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na da yer vermiştir. TBMM'nin çalışmalarının anlatıldığı yazıda, "*Millî müdafaaamızı mübarek makamı hümayunlarına karşı bir isyan gibi göstermek ve halkı işgal etmek için mütemadi çalışan hainler var (...) Halbuki vuran vurulan da hepsi sizindir. Hepsi aynı derecede sadık ecdadınızdır. Millî müdafaaamızı düşmanların bayrakları babalarımızın ocakları üstünden çekilinceye kadar terk edemeyiz*" denilmiştir (Hakimiyet-i Millîye gazetesi, 1 Mayıs 1920, s. 1). Mustafa Kemal Paşa Meclis'i, sultan adına toplanmış ve onun için savaşıma kararı almış bir yapı olarak tanıtmaktadır.

Halifenin esir alındığı propagandası İslam alemine yönelik çalışmalarla da sürdürülmüştür. Anadolu ve İslam dünyasına hitap eden bir bildiride Sultan Vahdettin'den "*Padişah babamız*" olarak söz edilmekte ve aslında onun da millî teşkilatı istediği fakat İngilizlerin baskısı nedeniyle "*İstemiyormuş gibi davranmak zorunda bırakıldığı*" öne sürülmüştür. Bildiride, "*(istemediğine dair) fetvaların yayınlanmasına sebep oldular. Padişahın artık ordusunu ve milletini istemediğini (...) söylediler. Askerliğin kaldırıldığını, padişaha sadık kalanların kendilerine katılması gerektiğini söylediler (...) Padişahımız milletimizin babasıdır. Hangi baba çocuklarının birbirini öldürmesini ister ki Padişahımızın böyle bir isteği olsun!*" ifadeleri son derece ilginçtir. Ankara bildiride yine önemli argümanlarından birini kullanmış ve "*Padişahın ordusu, İstanbul'da esir olan padişaha yardım etmek için oraya yürümek yerine neden kendi kendine kırılınsın ki? (...) Padişahın halkından başka ordusu olabilir mi? Bu entrikaların amacının padişaha yardım etmek değil, İngilizlere yardım etmek olduğunu azıcık akli olanlar bile kolaylıkla anlayacaklardır.*" ifadesinin altı çizilmektedir. Bildiride ayrıca bu halkın Halifeyi kurtarmak için askere katılması da istenmiştir ve "*İyi düşünün! (...) Eğer Allah'ın kulları,*

Peygamber'in takipçileri, Padişah'ın sadık çocukları iseniz, ülkenizi düşmanlarına teslim etmek istemezsiniz(..). Padişah'ımızı ve ülkemizi tek başına kurtarmaya çalışan insanların liderlerine itaat edin." (FO 371, FILE 8 3, PP 7579-8059, 1920, E 7579/3/44, NO: 869, 2 Temmuz 1920) sözleriyle millet direnişe çağırılmıştır.

Ankara'nın propaganda yöntemleri de aslında İngiltere tarafından başlıklar hâlinde Londra'ya iletilmiştir. Özellikle Anadolu'nun milliyetçi basınının, İngilizlere karşı savaş dönemini hatırlatan bir sertlikle yayınlar yapmayı sürdürdüğünün altı çizilerek; "*Ancak mevcut İngiliz karşıtı propaganda kampanyası daha az çılgın icatlara ve gerçeklerin daha az akıllıca çarpıtılması gibi daha az bir ideolojiye dayanıyor*" şeklinde küçümsenmiştir. Raporda Ankara'nın yöntemleri olarak şunlar sayılmaktadır: "*Kampanyanın ana başlıkları şöyle: 1. Azimli İslam düşmanı İngilizler, (a) Müslüman milletler arasında ayrılıklar yaratarak (b) Halifeyi İngiliz otoritesine tabi kılarak İslam dünyasını ele geçirmeye çalışmaktadırlar. 2. Türk imparatorluğu dışındaki Müslüman ülkelerde, hükümdarlara ve aşiret reislerine dağıtılan paralar yoluyla anlaşmazlıklar yaratıyorlar (...) 3. Ancak tüm İslam dünyası, emperyalizmin vücut bulmuş hâli olan İngilizlere karşı açık ya da örtülü bir isyan durumudur.*"

3.2 "Asıl Düşman İngiltere" Propagandası

Ankara hükümeti propagandasının önemli başlıklarından biri de '*Asıl Düşman İngiltere*' fikrini topluma aşlamak olmuştur. Bu propagandanın yayılmasında ise pek zorluk çekilmemiştir. Çünkü öncelikle İngilizlere karşı Birinci Dünya Savaşı'ndan gelen bir tepki zaten mevcuttur. İtilaf Donanmalarının geldiği ilk günden itibaren de İngilizlerin tavırları nedeniyle bu tepki giderek artış göstermiştir. Bunun nedenlerinden birini Sunata anılarında, İstanbul'u işgal eden galip devletlerden Türklere en fazla İngilizlerin "düşmanlık" gösterdiği şeklinde izah etmektedir (Sunata, 2006, s. 18). Millî Mücadele kadroları Yunanistan'ı sürekli suçlamakla birlikte İngiltere'yi "onları azmettiren asıl düşman" olarak tanımlamış ve sürekli hedef göstermiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa Chicago Tribune Muhabiri Paul Williams'a verdiği ve 4 Mayıs 1920'de yayınlanan mülakatında açık olarak "*İngiltere bizim düşmanımızdır*" ifadesini kullanmıştır. Söz konusu mülakatta ayrıca, "*Anadolu'da kargaşa yaratma amacıyla hizipleri harekete geçirebilmek için İngiliz altınının ve malzemesinin serbestçe kullanıldığı ile ilgili kanıtımız var*" (Streit, Lowry, & Öztürk, 2011, s. 191-192) demiştir.

Millî Mücadele kadrolarının İngiltere'yi hedef almalarının nedenleriyle ilgili bazı yorumlar yapılabilir. Örneğin Fransa ve İtalya'nın İngiltere'ye olan olumsuz tavırlarını daha da artırmak Millî Mücadelenin izlediği yöntemlerden biridir. Yunanistan'ın İngiltere tarafından Anadolu'ya sokulması elbette İngiltere'nin müttefiklerini rahatsız etmiştir. Millî Mücadele kadroları Fransa ve İtalya hakkında da propaganda çalışmaları yürütmüştür ancak Türk milletine işgalin sorumlusu olarak bu iki ülkeden önce İngiltere'yi göstermiştir. İngilizler, Mondros Mütarekesi'nde sonra neredeyse tek güç olarak İstanbul'a yerleşmiş ve Türkiye'yi cezalandırma planlarını uygulamaya koymuşlardır. Yani işgal ordularının en görünen yüzü İngiltere'dir. Hatta bu konuda müttefikleri Fransa ve İtalya'ya dahi pek söz hakkı tanımamışlardır. İngiltere Savaş Bakanlığı'nın 6 Ocak 1919 tarihli yazısında açıkça Türklerle ilişki

kurulmaması tembihlenmektedir ve ‘*Mütareke uygulanmasını sağlama sorumluluğu tek başına İngiltere krallık hükümetine ait olacaktır(...)* Amiral Calthorpe da 6 Kasım 1918 de İngiltere Yüksek Komiseri olarak atandığı gün Lord Balfour’dan “*Türklerin yakınlaşma ve dostluk kurma girişimindeki kaçınılmazlığı*” direktifini almıştır. Amiral de Robeck 18 Ekim 1919’da “*Türkleri tersliyoruz (...)* İngiltere bu ülkede sürüp giden her çeşit entrikalardan uzak duran ve Türklerin dostluk gösterilerini reddeden tek ülkedir” (Avcıoğlu, 1979, s. 99-104) ifadeleri kullanılmaktadır. İngiltere’nin müttefiklerini de dikkate almayan bu tavrı kısa süre içinde Anadolu’da aleyhine esecek rüzgârın artmasına neden olacaktır. Fransa ve İtalya iç kamuoyları İngiltere’yi eleştirmeye başlayacak, işgal birlikleri de Türk yerli unsurlarına gizlice bazı bölgelerde İngiltere’ye karşı destek verecektir. Sakarya Savaşı’ndan sonra Fransa, Ankara Anlaşması ile Ankara hükümetini tanımış ve İngiltere’nin büyük tepkisini çekmiştir. Bu Millî Mücadele açısından İngiltere’ye karşı kazanılan şüphesiz en önemli zaferlerden biridir. Diğer bir başlık ise kuşkusuz Türk düşmanlığını gizlemeyen İngiltere Başbakanı Llyod George’un tavrı ile açıklanabilir. Akşin’e göre Llyod George, “öldürücü Türk düşmanlığı” taşımaktadır (S. Akşin & Akşin, 2019, s. 133). İngiltere Başbakanı Lloyd George hem Türklerle ilişki kurmak istemediğini açıkça ortaya koymuş hem de sık sık düşmanlığını dile getirmiştir. Lloyd George, Anadolu’daki Yunan imparatorluğu hayalini bile açıklamaktan çekinmemiştir. Avcıoğlu, “İngiltere, kesinlikle Türkiye’yi yok etme kararındadır. Başbakan Lloyd George (...)Anadolu da bir Yunan imparatorluğu rüyası görmektedir. Lloyd George Türkiye’den daima hakaret ve nefret dolu bir dille söz eder. Kasım 1914’te Türkleri bir insanlık kanseri, toprakların etine işlemiş bir yara diye tanımlayan George(...) Türkiye Avrupa uygarlığının dışına atılmalıdır” şeklinde yorumda bulunmuştur (Avcıoğlu, 1979, s. 33-35).

Öte yandan İngiltere, Millî Mücadelenin başarıya ulaşacağına ihtimal vermediği için az önce söz edildiği gibi hem Türklerle ilişki kurmamaya özen göstermiş hem de bunun bir sonucu olarak Türkiye kamuoyunu kazanma çabası içine de girmemiştir. İstanbul’da İngiliz Muhipleri Cemiyeti ve İngiliz mandası yanlıları ile sıcak ilişkiler kuran İngiltere yönetiminin gerek İstanbul ve gerekse Anadolu’da halkla ilişkileri yürütemediği ortadadır. Nitekim daha önce söz edildiği gibi İngilizlere göre Sultanın ele geçirilmesi halkın ele geçirildiği anlamına gelmektedir. Bu nedenle Anadolu’da Fransa ve İtalya’nın izlediği sıcak ilişkiler kurmak yolunu hiçbir zaman tercih etmemiştir.

İzmir’in ve İstanbul’un işgalinden sonra ise artık Türk milletinin gözünde İngiltere’nin Türkiye’yi bölmek istediği algısı iyice yerleşmiştir. İngiltere’yi millet nezdinde zora sokan ve Millî Mücadele kadrolarının kullandığı bir başka argüman da Ali Galip hadisesi olmuştur. Sivas Kongresi öncesi kongreyi basması için talimat verilen Ali Galip’in İngiliz Binbaşı Noel ile birlikte yakalanması ile İngiltere Ankara’yı tamamen karşısına almıştır. Sivas’ta olayın ortaya çıkmasının ardından Millî Mücadele kadroları hemen propagandaya başlayarak yayınlanan beyanname ve çekilen telgraflarla hem İngiltere hem de İstanbul hükümetini protesto etmiştir (Nadi, 2000, s. 78).

Aslında İngiltere, Türk kamuoyunun tepkisinin ve artan İngiliz düşmanlığının ilk günden itibaren farkındadır. Askerî İstihbarat Direktörlüğü tarafından Şubat sonunda verilen raporda Türkiye’deki

İngiliz düşmanlığının durumu anlatılmaktadır. İlgili yazıda, “*Milliyetçilere yükselen bir sempatiyle yaklaşıyor. İngiliz karşıtı düşmanlık kademeli olarak yükseliyor(...) Direnişe ilişkin milliyetçi liderler propaganda yapıyor*” (F.O 371, E340/262/44, NO: 94892 (M.2B), 19, 20 Şubat 1920) ifadesi kullanılmıştır.

Ankara kadroları İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'nda uyguladığı bir yöntemi de onlara karşı kullanmıştır: Halkları değil yöneticileri hedef almıştır. Yunanların Balıkesir ve Bursa'ya doğru ileri hareket geçmesi ve bunun sebebinin Ankara'nın mütarekeyi bozması olduğunu açıklaması üzerine, TBMM millete yayınladığı 2 Temmuz 1920 tarihli bildirisinde ‘*İngiliz emperyalizmine karşı*’ açıkça cephe almıştır. Milletlerden ayrı tutulan yöneticilere ve kapitalistlere çatılmaktadır. Bildiride, “*Yaşamak isteyen milletimizin tek isteği tek bir kelimeyle açıklanabilir ve bu istek çok meşrudur bağımsızlık. Avrupa'nın yöneticilerinden ve sermaye sahiplerinden ayrı olan asil milletleri bizim yaşamamızı bize çok görmüyorlar. Eğer bugün Fransız milletiyle İtalyan milleti ile hata İngiliz milleti ile düşmanlık durumunda bulunuyorsak bu milletlerin seslerini işittirmemelerinden ve kendi yöneticilerinin istila ve sermaye emelleri için bizi yok etmelerine ses çıkaramamalarındandır*” (Avcıoğlu, 1979, s. 247-248) denilmektedir.

Ankara'da çıkmakta olan Hakimiyet-i Millîye İngiltere aleyhine propagandayı sürdüren en önemli gazetedir, demek yanlış olmayacaktır. Gazete birçok sayısında bu tür haber ve makaleler yayınlamıştır. Hakimiyet-i Millîye 3 Nisan 1920 tarihli sayısında, İstanbul hükümetinin tutumunu eleştirirken “*Bugün İstanbul'da bir hükümet varsa bu milletin değil İngilizlerin hükümetidir*” (Başboğa, 2010, s. 42) ifadesini kullanmıştır. 13 Nisan 1920 tarihli “*Vaziyetin Hakikati*” başlıklı makalede İngiltere'nin halifeyi esir alarak planını uygulandığı vurgulanmıştır. İngiliz planları olarak sayılan maddeler arasında Fransa ve İtalya'nın işgallerinin sebebinin İngiltere olduğu savunulmuştur (Hakimiyet-i Millîye gazetesi, 13 Nisan 1920, s. 1). Gazetenin 9 Mayıs 1920 tarihli sayısı “*Milletin Notası*” başlığı ile çıkmıştır. Yazıda İngiliz siyaseti ağır bir dille eleştirilerek, “*İşte Yeni İngiltere, yahut dönecek İngiltere ve kaypak hakiki İngiltere!*” (Hakimiyet-i Millîye gazetesi, 9 Mayıs 1920, s. 1) ifadesi kullanılmıştır.

Kastamonu'da yayınlanan Açıksöz gazetesi de İngiltere'ye karşı yayın yapan bir başka Millî Mücadele yanlısı gazetedir. Başyazar İsmail Habib Sevük, 26 Haziran 1921 tarihli yazısında “*İngiltere istila politikasında kurnaz ve gaddardır*” ifadesini kullanmaktadır. İngiltere'yi ağır bir dille eleştiren Sevük İngilizleri gittikçe her yerde para ve hile kullanmakla suçlamıştır (Sevük & Eski, 1998, s. 23). Konya'da çıkan Öğüt Gazetesi de işgalin beyninin İngilizler olduğunu ilk günden fark ederek olumsuz yayınlara başlamıştır. Gazete İngilizlerin emriyle basıldıktan sonra Millî Mücadeleye yeni bir propaganda fırsatı doğurmuştur. Mustafa Kemal Paşa baskının ardından İstanbul'a protesto telgrafları çekilmesi için emir vermiştir (Önder, 1986, s. 12-14).

Amiral Robeck'in 1920 yaz aylarında verdiği raporların hemen hemen tamamında Türkiye'deki Milliyetçi hareketin İngilizler aleyhine yaptığı çalışmalar yer almaktadır. Anadolu Ajansının kurulmasıyla İngiltere'ye yönelik düşman algısı giderek daha yoğunlaşmış ve Anadolu'nun tamamına

yayılmaya başlamıştır. 22 Mayıs 1920’de Amiral Robeck bu düşmanlığı anlatırken, “*Milliciler kısa süre önce içerde günlük haber bültenleri yayınlayan bir haber ajansı başlattılar. (...) Çoğunlukla İngiltere’ye yönelik olmak üzere İtilaf devletleri düşmanlığı propagandasıdır. İstanbul’un işgali ve İtilaf Devletlerinin Türklere hasın davranmasının suçlaması İngilizlere yükleniyor. İngiliz hükümetinin İrlanda’dan Hindistan’a kadar tüm dünyada karşılaştığı güçlükler istismar ediliyor. En ağır bozum tanımlamaları içeren suçlamalarda İngilizler devamlı saldırı konusudur*” (Koloğlu, 1994, s. 54) demektedir. Amiral Robeck’in 22 Haziran 1920 tarihli raporu, “*Ankara İngiltere’yi baş düşman olarak görüyor*” başlığını taşımaktadır. Mustafa Kemal Paşa’dan padişaha gönderilen bir mektubun çevirisi de Londra’ya iletilmiştir. Robeck raporun girişine, “*Çok sert ve İngiliz karşıtı olduğu notuna dikkat edilmelidir*” uyarısını düşmüştür. (F.O 371. FILES 3. PP 6944-7575, 1920. E6944-3-44. 22 Haziran 1920).

1921 yılına gelindiğinde ise İngilizlere karşı duyulan öfke o kadar fazladır ki Toynbee 17 Mart 1921’de geldiği İstanbul’da durumu anlatırken “*Konstantinapolis’te bulunduğum sırada İngiliz hükümetinin politikasına Türk kızgınlığı öylesine yoğundu ki milliyetçilerin bölgesine seyahat vizesi almak bir İngiliz uyruğu için imkânsızdı*” (Katz, 2021, s. 219-229) demiştir.

3.3 İzmir ve İstanbul’un İşgali Nedeniyle Yapılan Propaganda Faaliyetleri

Halide Edip Adıvar, “*Türk efkârını çığırından çıkararak işte bu ilk İzmir Hadisesidir*” (Adıvar, 2019, s. 35) demiştir. Falih Rıfki Atay işgali anlatırken duygularını, “*İzmir Anadolu toprağından değil de etimizden ve canımızdan kopuyor sanki*” (Atay, 2004, s. 171) ifadesini kullanmıştır. Millî Mücadeleye karşı son derece olumsuz yayınlar yapan gazeteler de dâhil olmak üzere Osmanlı coğrafyası İzmir’in ve İstanbul’un işgalinde ciddi bir sarsıntı geçirmiştir. İzmir’in işgali Millî Mücadele kadrolarının propaganda açısından en önemli ve en büyük ilk deneyimidir demek yanlış olmayacaktır. Henüz çok dağınık hâlde bulunan Millî Mücadele kadroları 15 Mayıs 1919’da İzmir’in işgaliyle yeni bir cephe açmayı başarmıştır. Pallis, “*Şimdi geçmişe bakarken insan: Llyod George’nun bu aşırı Helenizm sempatisinin bilhassa İzmir olaylarından sonra Yunanistan’ı bu felakete sürüklediğini görmemezlik edemiyor.*” (Pallis, 1997, s. 67) demiştir. Avcıoğlu, “*Yurt çapındaki millî tepki Yunan işgaliyle başlar*” yorumunda oldukça haklıdır (Avcıoğlu, 1988, s. 18). Nitekim İngiliz Yüksek Komiser Yardımcısı Amiral Webb de 28 Temmuz 1919 tarihli raporunda, “*İzmir çıkarmasına kadar Türk halkını sakin tutmakta başarılı oluyorduk (...) fakat İzmir’in işgali her şeyi alt üst etti. Yunanlarla Türkler birbirini öldürüyor. Mustafa Kemal Paşa Samsun civarında etkindir ve dize gelmeyi reddediyor.*” (Avcıoğlu, 1999, s. 26) yorumunu yapmıştır.

İzmir’in işgali Millî Mücadele kadrolarının propaganda açısından kullandığı en önemli konu başlıklarından biri olmuştur. İşgalin asıl mimarının Lloyd George olduğunu belirten Gaulis, kararı ‘*Acayip*’ olarak nitelendirerek, “*Türkler şöyle düşündüler: Müttefiklerin her dediğini kabul edebiliriz yalnız onların bizlere baskı yapmak için Yunanları görevlendirmesi ayakların baş olması, gerçekten her şeyin sonu olur(...)*Gerçekten bundan daha ağır bir hata işlenemezdi ve bu yapılan tahriklerin en kötüsüydü” (Gaulis, 1999, s. 55-56) demektedir. İzmir’in Yunan askerleri tarafından işgal edildiği gün

yaşananlar ise aslında olacakların habercisi gibidir. İlhak-ı Red Heyeti Millîyesi 15 Mayıs 1919'da bir beyanname yayınlamıştır ve halkı ayaklanmaya teşvik etmiştir. “*Ey Bedbaht Türk*” başlığını taşıyan beyanname halk Maşatlık Meydanındaki mitinge çağrılmaktadır (Güner ve Kabataş, 1990, s. 77-78). İşgalin ardından halk sadece Kuvayimillîye birlikleri kurarak kendisini savunma durumuna geçmemiş gerek İtilaf Devletleri gerekse İstanbul hükümeti nezdinde telgraf protestoları başlatmıştır. İstanbul'da tarihî büyüklükte mitingler yapılmıştır. Darülfünun öğrencileri 18 Mayıs 1919 Ulusal Matem günü ilan etmiştir. İstanbul'da gerçekleşen ilk toplantılar 19-30 Mayıs tarihleri arasında düzenlenen beş miting olmuştur. Bunlardan ilki Fatih'te 19 Mayıs 1919 tarihinde yapılmıştır (Türkmen, 2016, s. 58-59). İzmir'in işgalini protesto etmek için halk Saraçhane Meydanı'nda toplanmıştır. Halide Edip'in konuşmasını Sunata anılarında, “*Birçok insan kendini tutamıyor, gözyaşları döküyordu. Heyecan ve teessürünü tutamayanlar her türlü fedakarlığı ve ölümü göze alarak çarpışacaklarını acı acı bağırınlar kaynaşmayı bir kat daha artırıyordu*” (Sunata, 2006, s. 34) şeklinde anlatmaktadır.

Bu sırada Samsun'a ulaşan Mustafa Kemal Paşa 23 Mayıs 1919'da İzmir'in işgalini protesto etmek amacıyla yurdun her tarafında mitingler düzenlenmesi hakkında emir yayınlamıştır. Bu aslında organize olarak propaganda yapılması açısından verilen ilk emir sayılabilir. Çünkü belirtilen dönemde mitingler kamuoylarını etkilemek, yabancı devletlere karşı kararlılık ve güçlülük mesajı vermek açısından büyük önem taşımaktadır. Mustafa Kemal Paşanın emri “*Kişiyeye Özel ve gizli*” damgasını taşımaktadır. Emirde, “*İtilaf hükümetlerinin duygularımızı ve siyasal varlığımıza karşı İzmir'i Yunanlara işgal ettirmek suretiyle başlayan haksız davranışları karşı her tarafta yapılan gösteriler ve olagelen başvurmaların arkası bırakılmayarak fîli sonuç alınuncaya kadar sürdürülmesi ve her tarafta bu ulusal gösterilerin iyi bir şekilde yürütülmesi olağanüstü önemlidir*” ifadesi kullanılmıştır. Gizli verilen emrin en önemli bölümü ise mitinglerin ve protestoların askerlerle ilişkilendirilmesinin önüne geçilmesi konusundaki uyarıdır. Mustafa Kemal Paşa, “*Hükümetin ve askerî makamların el ele vererek bu vatanseverce hizmetleri düzenlemede millete yardım etmesi ve fakat memurlarla askerlerin bu konuda (...) çabalarının gizli ve duyulmaz kalarak gösterilerin yalnızca halk topluluklarının yüreğinden doğduğunu ve adaletin açıklığa çıkmasının coşkunlukla beklenilmekte olduğunun İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcilerine ve Babiali'ye çabuklukla ulaştırılması yolundaki girişimleri arz ve rica ederim*” demektedir (Harp Tarihi Belgeleri Dergisi, 1974).

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşanın hassasiyeti bu toplantıların asker veya memurlarca gerçekleştirildiği veya desteklendiği görüntüsünün verilmemesidir. Bu yöntem daha önce belirtildiği gibi Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin kullandığı yöntemin birebir aynısıdır.

İzmir'in işgalinin bir başka önemli özelliği ise İstanbul hükümetinin de buna karşı çıkması nedeniyle memlekette oluşan birlik havasıdır. İşgal sadece Millî Mücadele kadrolarında değil İstanbul hükümetinde de şok etkisi yaratmıştır. İşgal günü sadrazam Damat Ferit Paşa Yüksek Komiser Yardımcısı Amiral Webb'e bir nota vererek ‘*Osmanlı hükümetinin itilaf devletleri ordularının işgaline karşı çıkmayacağını ama bir Yunan işgaline asla razı olmayacağını*’ söylemiştir. Damat Ferit Paşa 22

Mayıs 1919'da İngiltere, Fransa, Amerika ve İtalya komiserlerine verdiği bir başka notada '*Yunan gitsin siz gelin*' demiştir (Avcıoğlu, 1979, s. 20-21). İzmir'in işgaline yönelik protestolar İstanbul'dan başlayarak tüm Türkiye'ye yayılmış ve aylarca sürmüştür. Ağustos ayına gelindiğinde de İzmir'de yaşananlar konusunda İngiltere hâlâ rahatsızdır. Amiral Webb Sir E. Crowe'e bir telgraf göndererek bu durumu, "*Yunanların İzmir'i işgalinden beri Türkiye'deki iç durum gittikçe rahatsız hâle gelmektedir*" (Ulubelen, 2006, s. 187) şeklinde anlatmaktadır. İzmir'in işgali Anadolu'yu da ayağa kaldırmıştır. Doğudan batıya il ve ilçelerde çok sayıda miting yapılmış İngiltere ve Yunanistan protesto edilmiştir. Örneğin Ankaralılar 29 Mayıs 1919'da Vilayet Konağı önünde miting düzenlemiştir (Sarıkoyuncu, 1999, s. 188). İrade-i Millîye'nin Ekim 1919 tarihli sayısında *İzmir Fecayii* başlıklı yazısında sadece İzmir'in işgali nedeniyle Türklerin hissettikleri galeyanın Türk vatanının her parçasında aynı olduğunu söylenmiştir (İrade-i Millîye gazetesi, 12 Ekim 1919, s. 3). Ege bölgesinde de mitingler için harekete geçilmiştir. Denizli'de Müftü Ahmet Hulusi Efendi 15 Mayıs 1919'da çok erken saatlerde halka miting duyurmak için tellallar bulmuş, çarşı ve mahalleler dolaşarak, "*Allahını dinini vatanını sevenlerin*" müftülük binası önünde toplanması istenmiştir. Müftü konuşmasında Cihad-ı Mukaddes Fetvası verdiğini de tebliğ etmiştir (Sarıkoyuncu & Sarıkoyuncu Değerli, 2019, s. 95-97). İşgalle ilgili yapılan protestolar İslam dünyasını da harekete geçirmiştir. İşgalinden 2 gün sonra yani 17 Mayıs 1919 tarihinde Hint Müslümanlarından kurulu bir heyet beraberinde İngiltere'nin Hindistan işlerini yürütmekle görevli Devlet Bakanı Montagu ile binlikte Dörtler Heyeti tarafından kabul edilmiştir. Heyet, barış konferansının İslam alemine karşı cephe aldığı izlenimini iletmıştır (Kitsikis, 1963, s. 63-64). İzmir'in işgaline yönelik tepkiler İngiltere tarafından çok yakından takip edilmiş ve konuyla ilgili tüm protesto ve haberler Londra'ya iletilmiştir. 14 Ocak 1920 tarihli gizli raporda, "*İstanbul ve İzmir'in Türkiye'den ayrılacağına yönelik protesto mitingleri yapıldı. (Camilerde) Fatih'te 5 bin kişi mitinge katıldı (...).İngiltere'nin Anadolu'ya büyük bir ordu göndereceği söylenerek topluluk korkutuldu. Milliyetçilerin bundan kurtaracağı söylendi*" denilmektedir. Aynı raporda, "*Albay Rawlinson'un raporuna göre Erzurum'da halkın sempatisinin tamamı milliyetçilere döndü. Propagandanın çok fazla kullanılması bu sonuca getirdi.(...) 11 Ocak'ta Yunanistan'a karşı mitingler yapıldı. Hocalar bu mitinge katıldı(...)*" (F.O 371, E: 300, No: 2737 "I", 14 Ocak 1920) denilerek durum özetlenmiştir. Fevzi Çakmak anılarında İzmir'in işgalinin ardından mitinglerin büyük ses getirdiğini ve Türk milletinin sesini dünyaya duyurduğunu belirtmektedir (Çakmak, 2019, s. 49). Miting ve protestoların başarısının kanıtı ise bizzat Lord Curzon'un 1919 yılı sonunda İtalyan Büyükelçisine Yunanları İzmir'e çıkarmanın Paris'te yapılmış olan en büyük hata olduğunu itiraf etmesidir (Akşin, 1998, s. 247).

13 Kasım 1918'de İstanbul'da İtilaf Devletlerine ait donanmaların görünmesinin ardından şehirde ciddi bir tedirginlik başlamıştır. 9 Şubat 1919'da Rumlar yerlere Türk bayrakları sermiş, tüm binalara Yunan ve Fransız bayrakları asılmış ve General D'esperey'in beyaz bir ata binerek kendisini Fatih Sultan Mehmet'e benzetmesi Türklerde büyük rahatsız yaratmıştır. Fransız Generalin yaptığı Hadisat gazetesinde "Kara bir gün" olarak duyurulmuş ve kınanmıştır (Şapolyo, 1976, s. 185). İstanbul'un resmen işgalini anlatan Clair Price, "*Mart'ın 15'ini 16'sına bağlayan gece Fransız komutanın geçici*

olarak İstanbul'da bulunmadığı bir sırada General Milne İstanbul'daki telgraf ofisine el koydu. Başkenti Küçük Asya'dan tecrit etti, gece yarısı bir dizi yıldırım baskın düzenledi” (Price, 2003, s. 141) demektedir. Osmanlı Meclisinde yakalananlar Malatya'ya sürgün edilmiş, kaçabilenler de Ankara'ya doğru yola çıkmıştır. İşgal haberinin Ankara'da duyulması heyecan yaratmıştır. Cemil Özgül'ün eserinde bu olay üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın, “İngilizlerin böyle bir gaflet içinde hareket edeceklerini asla tahmin etmezdim. Bize bundan daha büyük bir hizmet yapamazlardı. Artık Meclis'i Ankara'da toplayabilir ve yeni bir devletin temellerini atabiliriz” (Kaya, 2010, s. 77) sözleriyle ifade ettiği bildirilmektedir. İstanbul'un resmen işgal edilmesinden sonrasında yaşananlar İzmir'in işgalinde olduğu gibi bir etki yaratmış, İtilaf Devletleri ve özellikle İngiltere'nin Türk milletini psikolojik olarak tamamen kaybetmesine ve İtilaf Devletlerine “düşmanlık” duygusunun tam olarak yerleşmesine neden olmuştur. İstanbul'un resmî olarak işgal edilmesi sırasında Millî Mücadele kadrolarını önemli avantajları arasında telgraf hatlarını ele geçirmiş olması, Anadolu gazeteleri ile Ankara'nın kurduğu ilişki sayesinde verilen tebliğlerin hızla yurda duyurusunun yapılması sayılmalıdır. İşgalden hemen sonra Anadolu Ajansı faaliyete geçmiş, İrşad heyetleri çalışmaya başlamıştır. Özetle İzmir'in işgal edilmesi sırasında henüz organizasyon tam olarak kurulamadığı için iç ve dış propaganda konusunda sıkıntılar yaşanmış. İstanbul'un işgalinde bu sorunlar kısmi olsa da çözülmüş görünmektedir.

İnalcık'a göre İstanbul'un işgali Millî Mücadele tarihinde yeni bir aşamadır. Çünkü o zamana kadar saltanattan ve İngiliz himayesinden yardım bekleyen birçok kişi artık umudun Ankara'da olduğunu görmüştür. Mustafa Kemal Paşa Meclis'in dağıtılmasıyla daha güçlü hâle gelmiştir. Dünya kamuoyuna işgali anlatmak için çalışmalar yapılmış, mitingler düzenlenmiştir (İnalcık, 2022, s. 78-79). Halide Edip Adıvar müttefik kuvvetlerinin İstanbul'a girmesiyle birlikte azınlıkların Türk vatandaşlarına çok kötü davranmaya başladığını, kadınların peçelerini yırttıklarını belirterek Senegalli askerlerin akşamları Türk çocuklarını kesip yedikleri gibi hikâyelerin sürekli konuşulmaya başladığını anlatmıştır. Halide Edip Adıvar'a göre de İstanbul'un işgalinden sonra burada yaşananlar Türk şuurunu İstiklal harbine sevk etmiştir (Adıvar, 2019, s. 20). Robeck tarafından Londra'ya gönderilen raporlarda İstanbul'un işgalinden sonra bizzat Mustafa Kemal tarafından “İngiliz propagandasını Anadolu halkına anlatınız” talimatı verildiği ifade edilmektedir (F.O. 371, FILES 262 PP 1782-4278, E 3733/262/44, E4270/262/44. 6 Mayıs 1920). İstanbul İngiliz Askerî İstihbarat Birimi tarafından 6-7 Mayıs 1920 tarihinde gönderilen raporda İngiliz karşıtı propaganda için milliyetçilerin kullandığı yöntemlere yer vermektedir. Raporda, “Milliyetçi bakış açısına göre günümüzde İngiliz karşıtı propagandanın en yararlı biçimi müttefiklerin İstanbul'u işgalidir. Milliyetçiler bu eylemin yalnızca İngilizler tarafından uygulanan bağımsız bir eylem olduğunu ve pek çok vahşetin eşlik ettiğini düşünüyorlar” (F.O 371-262- E4346/262/44, No: M.I 2B, 7 Mayıs 1920) ifadesi kullanılmaktadır.

Milleti bir hedefe yönlendirmek ve ümitsizlik duygusunu ortadan kaldırmak bu süreçte son derece önemli hâle gelmiş ve Heyeti Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa 19 Mart 1920'de Yirminci Kolordu komutanlığına bir yazı göndererek Ankara'da bir Meclisin toplanacağını duyurmuş, halifelik makamı ve saltanatın korunması gerektiğinin altını çizmiştir (Yıldırım, 2021). Hakimiyet-i Millîye gazetesi 18

Mart 1920 tarihli sayısında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsilîyesi namına bir protesto yayınlarak İngilizleri suçlamıştır. Aynı sayıda “İslam Alemine Beyanname” başlığı ile Hilafet ve saltanatın suikast uğradığı belirtilerek Müslümanların vicdanına seslenilmiştir (Hakimiyet-i Millîye gazetesi, 18 Mart 1920, s. 1). Hakimiyet-i Millîye gazetesi 23 Mart 1920 tarihli sayısının ilk sayfasında “Hilafetin İşgali” başlığı ile bir makale yayınlamıştır. Makalede, Osmanlı’nın birçok buhran geçirdiği ancak böylesinin hiç yaşanmadığı belirtilmiştir. Yazıda hilafet makamının artık tamamen esir olduğu bunun da tüm Müslüman milletlerin geleceğine yönelik bir hareket olduğu ifade edilmiştir (Hakimiyet-i Millîye gazetesi, 23 Mart 1920, s. 1). Gazete 10 Nisan 1920 tarihli sayısında Meclis Reisi Celaleddin Arif imzasıyla yayınlanan yazıda açıkça İngiltere’yi suçlamıştır. “İstanbul’daki İngiliz Oyunları” başlığını taşıyan makalede, İngilizlerin Damat Ferit Paşa’yı özellikle kendi çıkarlarına hizmet için hükümete getirdikleri, onun gelişinden hemen sonra İstanbul’un işgal edildiği belirtilmektedir. Yazıda işgal üzerine tüm Anadolu ve Rumeli’nin ayağa kalktığı belirtilmiş, 13 Nisan 1920 tarihli sayısında da “İngiliz planlarının önemli noktaları” özetlenmiştir (Hakimiyet-i Millîye gazetesi, 10 Nisan 1920, s. 1; 13 Nisan 1920, s. 1).

İstanbul’un işgal edilmesinin Anadolu’da yaratacağı etki anlaşılabilir bir şekilde ilk dönemlerde İngiltere tarafından çok da önemsenmemiştir. 7 Nisan 1920’de Koramiral de Robeck Curzon’a yazdığı bir mektupta, “İstanbul’un işgalinin Milliyetçi Cephe’nin kararlılığını daha da artıracak yönündeki kanaate katılmıyorum. Tam tersine, sanki dünyada arzu edilen tek yer olan başkentin kalıcı kaybından her şeyden çok korkan Mustafa Kemal’in yandaşları arasındaki bulunan gönülsüzlere düşünme fırsatı vermiş gibi görünüyor. Aslında muhalif grupları (...) teşvik etmiştir” demektedir (Şimşir, 1972, s. 17-26)

Oysa İstanbul’un işgali aslında Ankara’nın padişahın, halifenin esir tutulduğu propagandasının şekillenmesi ve içerik olarak tam bir altyapıya ve gerekçeye oturtulmasını sağlamıştır. Bu olay bütün dünya Müslüman dünyasında, Müttefik Devletlerin mütarekeyi kötü bir biçimde ihlal etmeleri nedeniyle tepki doğurmuştur (Gaulis, 1999, s. 42). Londra’ya gönderilen bir raporda Müslümanlara yapılan çağrı, “İstanbul’un müttefikler tarafından işgal edilmesinin ve bunun sonucunda Türkiye hükümetinin ve aydınlarının hareketlerinin felce uğramasının hristiyan dünyasının bu makamda görülmemiş doğrudan bir saldırısı olduğunu ifade etti. Silah taşıyabilen tüm Müslümanları, Müslüman haklarını savunmak için silahlarını kuşanmaya çağırıyor ve bu eylemin yetkisi olarak Kur’an’daki bir emri aktarıyor” (Avcıoğlu, 1979, s. 137) şeklinde yorumlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa 30 Nisan 1920 tarihinde Şimşir’in ifadesiyle Lord Curzon’a “tarihi” bir mektup göndermiştir. Lord Curzon daha sonra bu mektubu “Sultana karşı isyan” şeklinde yorumlayacaktır. 30 Nisan 1920 tarihini taşıyan ve Fransızca olan mektupta Mustafa Kemal Paşa, “İstanbul şehrinin müttefik kuvvetler tarafından haksız ve adaletsiz bir şekilde işgal edilmesinin ardından, padişahını ve hükümetini esir olarak kabul eden Osmanlı Milleti’nin bir Yüce Millet Meclisi’nin toplanmasına karar vererek geniş çaplı seçimler gerçekleştirdiğini siz Ekselanslarının bilgisine gururla arz ederim (...) Yüce Millet Meclisi, üyelerinin, Mütareke hükümlerine aykırı olan ve Osmanlı ulusunun Barış Konferansı’nın sonucu hakkındaki

kötümserliğini bir kez daha doğrulayan bu eyleme karşı enerjik protestolarını Ekselanslarının bilgilerine sunma görevini bana vermiştir” demiştir. İngiliz arşivlerinde yer alan belgede üzerinde Mustafa Kemal Paşa'nın kendi imzasını taşıyan mektubun “doğrudan Lord Curzon'a ulaştırıldığı” bilgisi de yer almaktadır. Mustafa Kemal Paşa, bu notanın bir kopyasını Fransa Dışişleri Bakanına da yollanmış ve İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinin 25 Mayıs 1920 günlü ve 755 sayılı yazısıyla Londra'ya iletilmiştir (Şimşir, 2000, s. 79).

4.SONUÇ

Birinci Dünya Savaşında kullanılmaya başlayan modern propaganda yöntemleri Millî Mücadele Dönemi'nde gerek İngiltere ve gerekse Ankara tarafından uygulanmıştır. Yunan ordusunu harekete geçirerek İzmir'i işgal ettiren İngiltere, Birinci Dünya Savaşı ile kıyaslandığında Anadolu'daki mücadelede propaganda açısından pek çok zorlukla karşı karşıya kalmıştır. İngiltere Başbakanı Llyod George'un Türk düşmanlığı, Mondros Mütarekesinden itibaren Yunanistan'ın çıkarlarıyla büyük bir uyum göstermiştir. Fakat Llyod George'un bir yandan Yunan ordularının işgaline destek verirken diğer yandan maddi ve manevi fedakârlığa İngiliz halkını ne derece ikna ettiği önemli soru işaretlerinden biridir. Nitekim İngilizlerin uzun bir savaştan çıkması nedeniyle yaşadıkları bıkkınlık, yeni maddi ve manevi kayıplarla karşılaşmak istememelerinin söz konusu süreçte belirleyici olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu süreçte İngiltere, Millî Mücadele kadrolarını İttihatçı ve Bolşevik olmakla suçlamış ve kısmen başarı sağlamıştır. Sadrazam Damat Ferit Paşa ile ortak hareket eden İngiltere'nin İstanbul Fetvasının da mücadelenin başında Ankara'yı zor durumda bıraktığı bir gerçektir. İngiltere'nin bir başka dezavantajı ise Fransa ve İtalya ile üstü kapalı olarak başlayan çekişmeler nedeniyle Anadolu'da ortak bir propaganda çalışması yapamamasından kaynaklanmaktadır.

Millî Mücadele kadroları ise hilafet ve padişahın esir alındığı propagandasını ilk günden itibaren başarıyla yürütmüştür. Ankara Yunanistan'ı işgal edenlerle suçlamakla beraber asıl düşmanın İngiltere olduğu algısını da yerleştirmiştir. Bu pek çok açıdan önemli bir propaganda faaliyetidir. Millî Mücadele kadroları bununla Türkiye genelinde İngiltere'ye bakışı değiştirmiştir. Özellikle İstanbul'un işgalinden sonra İngilizlere yönelik sempati belli gruplara hapsolmuştur. Diğer yandan bu propaganda ile Fransa ve İtalya etkilenmeye çalışılmıştır. İstanbul Fetvası nedeniyle zor durumda kalan Millî Mücadele kadroları Rıfat Börekçi ve onlarca din adamının hazırladığı Ankara fetvası ile kısa sürede olumsuz algıların önüne geçmeyi başarmıştır, yorumu da yanlış olmayacaktır.

KAYNAKLAR

Harp Tarihi Belgeleri Dergisi. (1974). 71, Yıl 23 (Eylül 1974).
https://www.msb.gov.tr/Content/Upload/Docs/askeritariharsiv/ATBD_73.pdf

Açıksöz Gazetesi. (1921). 10 Ağustos 1337/1921, No: 256.

Adıvar, Halide Edib. (2019). *Türkün ateşle imtihanı: İstiklal Savaşı hatıraları*. (22. Baskı). Can Sanat Yayınları.

- Akşin, S. & Akşin, S. (2019). *Savaş ve etnik temizlik: Yumuşatılmış Sevr dönemi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akşin, S. (1998). *İstanbul hükümetleri ve Millî Mücadele Son Meşrutiyet (1919-1920)*. (C. 2). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akşin, S. (2004). *Mutlakiyete dönüş (1918-1919)*. (2. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Arıkan, Z. (1989). *Mütareke ve işgal dönemi İzmir basını: 30 Ekim 1918- 8 Eylül 1922*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- ATASE, (1335/1919). İSH 5, Kutu: 200, Gömlek: 8, Belge no 8 (1:2), 14 Ekim.
- Atatürk. (2000). *Nutuk (1919-1927)*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Atay, F.R. (2004). *Çankaya: Atatürk'ün doğumundan ölümüne kadar*. Pozitif Yayınları.
- Avcı, Ö. (2018). *Propaganda Çeşitleri*. Eğitim Yayınevi.
- Avcıoğlu, D. (1979). *Millî Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e Birinci kitap Emperyalizm karşısında Türk aydınının almazlığı ve tam bağımsızlık*. Tekin Yayınevi.
- Avcıoğlu, D. (1988). *Millî Kurtuluş Tarihi- 1838'den 1995'e. ikinci kitap. Sovyet devrimi karşısında Türk devrimi*. Tekin Yayınevi.
- Avşar, S. (2020). *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*. Ötüken.
- Ayhan, B. (2007). *Millî Mücadelede Basın (Olağanüstü Durumlarda Propaganda)*. Tablet.
- Aysal, N. (1998). *Ulusal Bağımsızlık Savaşı'na İstihbaratın etkisi (23 Nisan 1920-20 Ekim 1921)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü. Ankara.
- Badsey, S. (2014). *Propaganda: Media in War Politics*. 1914-1918-Online-propaganda_media_in_war_politics-2014-10-08.pdf
- Başboğa, S. (2010). *90. yıl Anadolu ajansı 1920-1922*. Anadolu Ajansı Yayınları.
- Bektaş, A. (2000). *Kamuoyu, iletişim ve demokrasi*. Bağlam Yayınları.
- Bernays, E. (2023). *Propaganda*. Pegasus Yayınları.
- Çabuk, M. (2021) *İngiltere'nin 1. Dünya Savaşı'nda Propaganda Faaliyetleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çakmak, F. (2019). *Rumeli'de son demler ve ötesi*. (2. Cilt). Editör B. Dülger, A. Birinci, ve Y. T.Günaydın. Kopernik.
- Domenach, J.M. (1961). *Siyasi propaganda*. Remzi Kitabevi.
- Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office Records. (1919). 371. File 521 s.s. 130725-146626. 1919-1920. 4159.(13 Ekim 1919). 140467. No: 1791/M/2279
- Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office Records. (1920). 371, E: 300, No: 2737 "I", 14 Ocak 1920
- Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office Records. (1920). 371, E340/262/44, NO: 94892 (M..2B), 19, 20 Şubat 1920
- Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office Records. (1920). 371, Files 262 PP 1782-4278,E 3733/262/44, E4270/262/44. 6 Mayıs 1920
- Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office Records. (1920). 371-262- E4346/262/44, No: M.I 2B, 7 Mayıs 1920
- Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office Records. (1920). 371 E5072/262/44, No: 639 (Secret). 20 Mayıs 1920

- Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office Records. (1920). 371, E5353/262/44, No: 643 (SECRET). 27 Mayıs 1920
- Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office Records. (1920). 371. Files 3. P.P 5743-6541. 1920. E6376/3/44.No: 794 (Secret). 14 Haziran 1920
- Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office Records. (1920). 371. Files 3. PP 6944-7575, 1920. E6944-3-44. 22 Haziran 1920
- Gaulis, B. G. (1999). *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği*. Yeni Gün Haber Ajansı.
- Hakimiyet-i Millîye Gazetesi. (1336/1920, 6 Şubat), s. 1.
- Hakimiyet-i Millîye Gazetesi. (1920, 18 Mart), s. 1.
- Hakimiyet-i Millîye Gazetesi. (1920, 23 Mart), s. 1.
- Hakimiyet-i Millîye Gazetesi. (1920, 10 Nisan), s.1.
- Hakimiyet-i Millîye Gazetesi. (1920, 13 Nisan), s. 1.
- Hakimiyet-i Millîye Gazetesi. (1920, 1 Mayıs), s. 1.
- Hakimiyet-i Millîye Gazetesi. (1920, 9 Mayıs), s. 1.
- Hakimiyet-i Millîye Gazetesi. (1920, 23 Temmuz), s. 1.
- Harp Tarihi Belgeleri Dergisi. (1974). Belge No: 1537.
- Herman, E. & Chomsky N. (1999). *Medya halka nasıl evet dedirtir*, (2.Baskı). (B. Akyoldaş, Çev.). Minerva Yayınları.
- İnalçık, H. (2022). *Millî mücadele tarihi (1908-1923)*. Kronik.
- İrade-i Millîye Gazetesi. (1335/ 1919, 14 Eylül), s. 2.
- İrade-i Millîye Gazetesi. (1919, 14 Eylül), s. 3.
- İrade-i Millîye Gazetesi. (1919, 28 Eylül), s. 1.
- İrade-i Millîye Gazetesi. (1920, 12 Ekim), s.1-2.
- İrade-i Millîye Gazetesi. (1919, 12 Ekim), s. 3.
- İrade-i Millîye Gazetesi. (1920, 10 Kasım), s. 2.
- Jowett- O., & Garth S-V. (2017). *Propaganda ve İkna*. Artes Yayınları.
- Kabataş, G., & Orhan, Z. (1990). *Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi.
- Kalpaklı, M. (2021). *Hakimiyeti Millîye*. Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı.
- Karabekir, K. (2004). *İstihbarat* (2. Baskı). Berikan.
- Katz, D. S. (2021). *İngilizlerin gözündeki Türkiye 1776-1923*. Yapı Kredi Yayınları.
- Kaya, H. (2010). *Refet Bele: askerî ve siyasi hayatı (1881-1963)*. Tarih dizisi 13. Bengi Yayınları.
- Kitsikis, D. (1963). *Yunan Propagandası*. Meydan Neşriyat.
- Koloğlu, O. (1994). *Havas-Reuter'den Anadolu Ajansı'na*. Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları.
- Lippmann, W. (2020). *Kamuoyu*. Kabalcı Yayınevi.
- Ludendorff, Erich v. (2017). *Topyekün Harp*. Dergah.
- Nadi, Y. (2000). *Ali Galip Hadisesi*. Yeni Gün Haber Ajansı.
- Önder, M. (1986). *Millî Mücadelenin Yanında ve Safında Ögüd Gazetesi (Bilgiler- Belgeler)*. Güven Matbaası.

- Öymen, O. (2014). *Bir Propaganda Silahı Olarak Basın*. Remzi Kitapevi.
- Pallis, A. A. (1997). *Yunanlıların Anadolu macerası: (1915-1922)*. (2. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Price, C. (2003). *Türkiye'nin Yeniden Doğuşu*. (2. Baskı). Yenihayat Yayıncılık.
- Propaganda in Its Military Aspects*. (1918). [Washington]: Military Intelligence Branch, Executive Division, General Staff.
- Safi, P. (2023). *Millî İstihbarat Teşkilatı 1826-2023*. Kronik Kitap.
- Sanders, M.L. (1975). Wellington house and british propaganda during the first world war. *The Historical Journal*, XVIII, 119-146.
- Sarıkoçuncu, A. (1999). *Millî Mücadelede Din Adamları I (Ahmet Hulusi, Mehmet Rifat, Hacı Tevfik ve Abdurrahman Kamil Efendiler)*. (3. Bs). C. 1. 2 c. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Sarıkoçuncu, A. (2002). *Atatürk, din ve din adamları*. (2. Baskı). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sarıkoçuncu, A., & Sarıkoçuncu Değerli, E. (2019). *Millî Mücadelede Din Adamları III (Denizli Sancağı Din Adamları: Ahmet Hulusi ve Diğerleri)*, (c. 3, 4) Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Sevük, İ.H. & Eski, M. (1998). *İsmail Habib Sevük'ün Açığsöz'deki yazıları, 1921-1922: makaleler-fıkralar*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- Streit, C. K., Lowry, H. W., & Öztürk, M. A. (2011). *Bilinmeyen Türkler: Mustafa Kemal Paşa, milliyetçi Ankara ve Anadolu'da gündelik hayat Ocak-Mart 1921*. Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.
- Sunata, İ H. (2006). *İstanbul'da işgal yılları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şahin, E. (2023, 15 Aralık). *Bir Ermeni Propaganda Klasığı: "Mavi Kitap (Blue Book)"*. <https://turksandarmerians.marmara.edu.tr/tr/bir-ermeni-propaganda-klasigi-mavi-kitap-blue-book/>
- Şapolyo, E. B. (1976). *Türk Gazetecilik Tarihi Her Yönüyle Basın*. Güven Matbaası.
- Şimşir, B. (1972). *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e (1921-192)*. Milliyet Yayınları.
- Şimşir, B.N. (Ed.). (1973). *İngiliz Belgelerinde Atatürk: 1919- 1938*. Türk Tarih Kurumu Yayınları Dizi 16.
- Sonyel, S.R. (2013). *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*. (2. Baskı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tarhan, N. (2013). *İleştirim ve propaganda*. Timaş Yayınları.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1920, 14 Ağustos), Devre 1, Cilt: 3, Sene: 1, 48.
- Toby, C., & Hoşsucu, E. (2011). *Sanat ve propaganda: kitle kültürü çağında politik imge*. (2. Basım). Ayrıntı.
- Türkmen, Z. (2016). *Millî Mücadele yıllarında İstanbul miting'leri: 15 Mayıs 1919, İzmir'in işgali üzerine aydınların kamuoyu oluşturma hareketi*. (2. Baskı). Berikan Yayınevi.
- Uğur, M. (Ed.). (2018). *Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu, 19-21 Ekim 2016 Elazığ*. (2. Cilt). Atatürk Araştırma Merkezi.
- Ulubelen, E. (2006). *İngiliz gizli belgelerinde Türkiye*. Cumhuriyet Kitapları.
- Welch, D. (2019). *Propaganda güç ve ikna*. C. 2. İnkılap Kitapevi.
- Welch, D. (2022). *The story of propaganda in 50 images*. British Library.
- Yıldırım, H. (2021). II. Dünya Savaşı yıllarında Çorum'da asker ve sivil mülteciler. *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD)*, 33, 221.